85
2005

metmenys

kūryba ir analizė

85/2005

metmenys

Liūnė Sutema, Tebūnie 3 * Mažoji radauskiana (*Henriko, Veros ir Bruno Radauskų laiškai*) 11 * *Julija Švabaitė*, Salomėja 38, Diemedžiu žydėsi 39, Tavo kaltė 40, Gustas 41 * *Egidijus Aleksandravičius*, Lietuvių kolaboravimas: nacių ir sovietų laikai 42 * *Lidija Šimkutė*, Mano tėvas 77, Žuvėdros klykia 48, Slenkantys debesys 79 * *Rasa Vasinauskaitė*, Šiuolaikinis lietuvių teatras – teatrališkumo triumfas ir gyvenimo metaforos 80 * *Artūras Tereškinas*, Heterotopinės geografijos: apie Vilniaus erdviškumą, seksualumą ir performatyvumą 104 * *Stasys Goštautas*, Borges tarp Bostono brahminų ir kitų demonų 117 * *Daiva Litvinskaitė*, Sotus vilkas ar sveika avelė: lietuvių literatūros istorijos anglakalbiams 131 *

Aldonos Veščiūnaitės „Blykstelėjimai. Šimtmečiui baigiantis ir kiti netikėtumai", *R. Šilbajoris* 147 * Renatos Šerelytės „Vardas tamsoje", *R. Šilbajoris* 151 * Vinco Aurylos „Lietuvių egzodo vaikų ir jaunimo literatūra, 1945–1990, *R. Šlibajoris* 157 *

Lietuvos nacionalinė
M.Mažvydo biblioteka

Dailės darbai:
*Vytautas Osvaldas Virkau 94–103 * Rasa Prišmontienė 130 **

LIŪNĖ SUTEMA

TEBŪNIE

Iš dar nebaigto ciklo

Penkių bažnyčių, keturių smuklių miestelis
glaudžiasi prie manęs,
lyg būčiau ieškojusi jo –
ir nei vieno šventojo, nei vieno latro –
tik prarasti šeštadieniai,
tuščių rankų sekmadieniai
sekioja mane –
trys šermeninės budi ir laukia
su geraja žinia –
Ne mano miestelis,
neieškojau jo,
jis surado mane
ir nepaleidžia –
Tebūnie –
ir lieku čia.

Toks geliančiai baltas speigas
už langо ir manyje –
nedrįstu prakalbint tavęs,
kad mano žodžių kruša
nesužeistų tavęs –
raudonplaukis berniukas rėmuos
prispaudęs prie lūpų armonikėlę,
bijo groti pamatęs mane,
kad nesušaltų jo daina –
užspaudžiu atodūsį savyje,
kad neapledėtų langai aklinai
ir neatskirtų manęs,
nuo sustingusių paukščių palangėje –

Jaučiu stovi šalia, ir nesitraukia,
ir nematau kas –
kai noriu paliesti – –
neliesk,
čia tas, kurio nelauki,
šnabžda motinos nuotrauka – –
ji visuomet įspėja mane,
kai naktis be žvaigždžių ir mėnulio
stovi šalia,
apgobusi savo pilka skara
NELAUKIAMĄ –
Tebūnie,
ir nepaliečiau JO –
Nepaliečiau NELAUKIAMO.

Noriu grįžt į praėjusį šimtmetį
ir susirinkti viską ką palikau –
brolio nebaigtą braižyt žemėlapį
su kuriuo norėjom keliauti
į buvusius mūsų miestus abu –
senelės sapnininką,
kad galėčiau atsigint nuo sapnų,
ir neištesėtus pažadus be vardų –
noriu grįžti į savo šimtmetį
ir kur nors, pagaliau, susirast sau namus –
Tebūnie, ko niekada nebuvo –
Tebūnie, ko niekada nebus.

Visi mano laiškai ir telegramos grįžta –
laiškai, kurių neparašiau,
telegramos, kurių neišsiunčiau –
ir dabar žinau –
nereikėjo rašyti šaukiančių laiškų,
dabar ir vėl tylu,
taip tylu
net savo kvėpavimo nebegirdžiu –
nereikėjo siųsti telegramų
su mirties pranešimu –
dabar ir vėl tikiu prisikėlimu –
Tebūnie –
ir taip yra.

Grįžta – grįžta neliepiami,
grįžta nelaukiami –
sugrįžę ieško ieško savęs,
savo paliktų pėdų
ir nerasdami
nusivylę žiūri į žemę –
žemė lyg ta pati
tik tylì,
viską slepianti,
nieko neišduodanti,
nieko neparodanti –
tylì –
Tebūnie,
ir palieka nesugrąžinami.

Vakar ruduo atsivėrė,
lyg negyjanti žaizda –
Neskaudėjo, Ne –
tik nudažė medžių lapus,
ir staigus vėjo gūsis
juos tėškė į mane –
Neišgąsdino. Ne –
tik pajutau, kad kitokio rudens
niekados nebebus
tik negyjanti žaizda,
Tebūnie –

Mariau sakau ir sakau,
nežinau ar tu girdi –
dabar užrašau,
skaityk –
tavo sodinti medžiai miršta
mirtim lėta –
lyg sulinkus, sukrypus paliegėlių minia,
jie kiekvieną rytą pasitinka
ir žiūri į mane,
laukdami audros –
nemokėjau jų mylėti,
nemokėjau su jais kalbėti –
Tebūnie –
esu kalta.

MAŽOJI RADAUSKIANA

Henriko, Veros ir Bruno Radauskų laiškai
Vladui ir Onai Jakučiams 1944–1945 m. Vokietijoje

1944 metų rudenį, Raudonajai Armijai artėjant prie Rytprūsių, Henrikas Radauskas (1910–1970) kartu su žmona Vera (1903–1973) pasitraukė į Vokietiją. Per Vieną atvykę į Berlyną, jie laikinai apsigyveno išsinuomotame bute Mariendorfo rajone, Prühßstraße 48. Neseniai Australijoje, Melburne, pavyko surasti du Henriko ir tris Veros laiškus, rašytus iš Berlyno jų draugams Vladui ir Onai Jakučiams, kurie tais pačiais metais buvo pasitraukę į Vokietiją ir tuo metu gyveno Regensburge, Bavarijoje. Visi tie laiškai rašyti karui dar tebevykstant; jie įdomiai nušviečia Radauskų ir kitų ką tik iš Lietuvos pasitraukusių lietuvių pergyvenimus ir nuotaikas, ypač Henriko ir Veros Radauskų vargingą ir nesaugų gyvenimą dažnai bombarduojamame Berlyne.

Su tų laiškų adresatais H. ir V. Radauskai susipažino Kaune dar prieš karą. Vladas Jakutis (1907–1993) buvo ekonomistas, studijavo teisę ir ekonomiką Vytauto Didžiojo universitete, prieš karą dirbo Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje. Visą gyvenimą domėjosi daile ir literatūra, ypač poezija, yra mėgėjiškų grafikos darbų autorius, savo paties ir draugų

malonumui versdavo pamėgtų poetų eilėraščius iš prancūzų, anglų, graikų ir kitų kalbų, turėjo stambų senovinės Lietuvos žemėlapių rinkinį ir buvo jų žinovas. Jo žmona Ona Mašiotaitė-Jakutienė (1909–1988), pedagogo ir knygelių vaikams autoriaus Prano Mašioto (1863–1940) brolio duktė, taip pat studijavo Vytauto Didžiojo universitete, dirbo Centrinėje valstybės bibliotekoje Kaune. Abu Jakučiai buvo plataus išsilavinimo žmonės, gerai mokėjo keletą svetimų kalbų, turėjo daug draugų ir pažįstamų Kauno visuomenėje. Po karo Radauskai pas Jakučius kurį laiką gyveno Pfullingene, kur Vladas buvo VLIK'o reikalų vedėjas. 1949 m. Jakučiai emigravo į Australiją ir apsigyveno Melburne. Nors savo laiškuose Vera Radauskienė į Oną Jakutienę kartais kreipiasi kaip į „sesulę" ir Jakučius vadina „artimiausiais savo giminaičiais", jokių giminystės ryšių tarp jų nebuvo.*

Kai kurie laiškuose minimi asmenys – Mykolas Krupavičius, Vaclovas Sidzikauskas, Bernardas Brazdžionis, Henrikas Kačinskas, Antanas Škėma, Kipras Petrauskas, Borisas Dauguvietis, Viktoras Vizgirda – yra gerai žinomi ir atpažįstami. Žinių apie kai kuriuos kitus suteikė Jakučių duktė Rasa Jakutytė-Lipšienė. Daugelio kitų, Veros Radauskienės laiškuose dažnai tik vardais paminėtų žmonių, nepavyko identifikuoti.

Laiškai spausdinami chronologine tvarka. Retkarčiais skliausteliuose esantys klaustukai (?) – paties originalo. Intarpai laužtiniuose skliaustuose – redakcijos. Rašyba ir skyryba palikta kaip originale, išskyrus kai kuriuos Radauskienės laiškus, kur teko įterpti vieną kitą praleistą raidę ar kablelį.

---

* Žr. H. Radausko laišką A. J. Greimui in Dalia Kuizinienė, *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Vokietijoje 1945–1950 m.* Vilnius: Versus aureus, 2003, p. 437.

Be čia spausdinamų laiškų, Jakučių palikime yra šiek tiek kitos Radauską liečiančios medžiagos: keturi jo nurašyti ir Vladui Jakučiui atsiųsti Rainer Maria Rilkės eilėraščiai („Der Tod der Geliebten", „Gott im Mittelalter", „Opfer", „Die Schwestern" – visi, atrodo, iš 1907–08 m. rinkinio Neue Gedichte*); humoristiškas, soneto forma parašytas Henriko sveikinimas Vladui jo vardadienio proga (datuotas 1946.VI.27); keli trumpi vaikiški eilėraštukai Jakučių dukrelei Rasai deklamuoti šeimos švenčių progomis**. Ten pat rasta ir du Radausko brolio dvynio gydytojo-psichiatro Bruno Radausko (1910–1985) laiškai. Pastarieji čia taip pat publikuojami. Visa ši medžiaga, kartu su čia spausdinamų laiškų originalais, perduodama Maironio lietuvių literatūros muziejui Kaune.*

A. Šurna

** Panašų eilėraštį H. Radauskas yra nusiuntęs ir A.J. Greimo dukrai. – Žr. Radausko laišką A.J. Greimui 1948.VI.14 in Kuizinienė, *ten pat*, p. 451.

Veros Radauskienės laiškas[1]

26.11.44.
Berlynas

Mano brangioji Anule,

Dovanokit, kad tuojau pat neatsakiau į Jūsų laišką, kuris sudarė visą įvykį mano gyvenime, bet aš nusiplikinau sau ranką ir negalėjau nei plunksnos rankoje laikyti. Šiandien vos vos rašau, bet negaliu atidėti daugiau nei vienai dienai galimybės bendrauti su Jumis, vienintelis artimas ir brangus man žmogus šiame baisiame mūsų gyvenime čia. Jau Vienoje mes ieškojome Jūsų adresą. Rašėme Krupavičiui (?), jis atsakė, bet adreso nedavė. Berlyne sužinojau apie Jus iš Marylės[2], bet neturėdama nei buto, nei pastovių perspektyvų, nerašiau. Šuniškas gyvenimas neduoda galimybės nei galvoti, nei rašyti. Vis maniau, kas nors paaiškės su mumis, bet nieko neaiškėja iki šiol, kabame vėl ir nežinome, kas bus rytoj. Na, apie tai vėliau. Pirmiausia, apie Jūsų likimą. Man taip skaudu žinoti, kad Jums bloga ir kad aš nieko negaliu

---

1 1944 m. lapkričio mėn. gyvendami Regensburge, Vladas ir Ona Jakučiai per Lietuvių sąjungą sužinojo Radauskų adresą Berlyne. Nepatenkinti blogomis gyvenimo sąlygomis ir sunkiu Vlado darbu fabrike, jie kreipėsi į Radauskus, prašydami padėti surasti butą ir geresnį darbą Berlyne. Šis Veros Radauskienės laiškas yra tikriausiai atsakymas į Onos Jakutienės rašytą neišlikusį laišką tuo reikalu. (Į Berlyną Jakučiai nesikėlė, nes 1944 m. gruodžio mėn. jiems pavyko geriau įsikurti Augsburge.)

2 Marija Biržiškaitė-Žakevičienė (1908– ?), prof. Mykolo Biržiškos duktė. Maryle ar Marile ją vadindavo artimieji. Tuo metu ji gyveno Berlyne ir dirbo Lietuvių sąjungoje.

padaryti, kad nors kiek palengvinti Jūsų tą baisumą, kad aš net negaliu rašyti Jums. Aš verkiu pagalvojus apie Jus, bet tai yra per mažai. Aš tai žinau. Mes su Henriku „обиваем пороги"[3], visur ieškodami darbo, bet nieko nerandame. Net Anicetos[4] pareigų man niekas nesiteikia duoti. Visur mes kalbame apie save ir apie vieną ekonomistą[5], mokantį vokiškai ir t.t. Be fabriko nieko negalima gauti, o ten mes suspėsim visuomet. O Jums keisti į tą patį ar verta? Berlyne AEG[6] fabrike galima gauti fizinio darbo su atlyginimu 53 pf. į valandą. Buto gauti Berlyne neįmanoma. Kambarį gal ir galima, bet labai sunku. Mes gavom stebuklingai. Turime kambarį ir virtuvę subombarduotuose namuose. Aplink patalpos negyvenamos. Labai, labai šalta. Ir tai šito mūsų subombarduoto kambario šeimininkai (evakuoti) mano gal ir grįžti. Ir tada kur baigsime – nežinau. Bet galų gale rasti kambarį įmanoma, nors ir Jums, bet reikia tuojau užsiregistruoti policijoje, o tam reikia sutikimo Partijos ir Arbeitsfronto atstovų Jūsų gyvenamo rajono. Mums tai pavyko. Bet čia jau ypatingos sąlygos. Vėliau parašysiu smulkiau apie mus. Dabar toliau apie Jūsų reikalą. Aš ir pati galvojau ir su kitais tariaus. Vienintelis dalykas – kreiptis į Arbeitsfronto Lietuviško skyriaus atstovą p. Gedgaudą. Jis gali labai, labai daug padaryti, bet reikia, kad jis to panorėtų. Niekas jo asmeniškai nepažįsta. Sužinojau, kad jis dirbo Užsienio Reikalų Ministerijoje. Gal Vladas jį nors truputį pažįsta.

---

3 „Apmušam [kilimais] slenksčius", t.y. varstome [visas] duris, vaikščiojam po įstaigas su prašymais (*rus.*).

4 Tikriausiai Radauskų tarnaitė Kaune.

5 T.y. Vladą Jakutį.

6 Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft įmonė, gaminusi elektrinius reikmenis ir įrengimus.

Čia pažintis – viskas. O kaip tik mūsų aplinkos žmonių čia visai nėra galingų. Vis tokie nelaimingi paprasti žmonės, kaip ir mes. Bet, kadangi ponas Gedgaudas yra oficialus žmogus, kuriam pavesta rūpintis visais dirbančiais Reiche lietuviais, jam galima ir reikia parašyti ir prašyti pagerinti sąlygas arba perkelti kur nors, vienu žodžiu, viską, kas liečia Jūsų gyvenimo ir darbo sąlygas. Nežinau, ar tai padės, bet mėginti reikia viską. Henrikas jau visą savaitę eina pas jį, bet jis serga jau 10 dienų ir nepasirodo tarnyboje. Geriau Jums parašyti. Berlin. Linienstrasse. (Namo numerio nežinau, bet ir nesvarbu.) Deutsche Arbeitsfront. Litauische Verbindungsstelle. Yra dar Berlyno skyriaus ten viršininkas p. Žemeckas (?). Gal tokį pažįstat. Kas jie tokie? Iš kur? Niekas nežino. Čia ir nelaimė mūsų, kad neturime tinkamų pažinčių. Kol kas aš tik tiek sugalvojau, bet tikėkite man, aš kasdien ir net daug sykių į dieną galvoju apie Jūsų visą šeimą. Visur kalbėsiu ir gali būti, kas nors ir galima bus padaryti. Čia taip yra. Visą laiką reikia kalbėti su visokiais žmonėmis, pažįstamais ir nepažįstamais, ir iš šimto tokių kalbų kas nors ir išeina kartais. Taip ištisom dienom aš ir dėl savęs darau. Kol kas mažai išėjo, bet nors butas ir kortelės yra. Po to, kaip mes gyvenome paskutinius du mėnesius, tai jau laimė. Tik negalvokite, Anule, brangioji mano, kad mes numojome ranka ir užimti savo reikalais negalime Jums padėti. Mūsų reikalai man tiek pat svarbūs, kaip ir Jūsų. Aš Jus laikau artimiausiais savo giminaičiais. Ir visa siela su Jumis. Aš viską suprantu, ką Jūs man parašėte ir neparašėte. Aš suprantu ir jaučiu kiekvieną Jūsų mintį ir jausmą. Žinokite, kad aš gyvenu kartu su Jumis. Vakarais, kai moraliai ir fiziškai nukamuota aš atsigulu į lovą

(laimei, labai gerą), aš pasakoju jums dienos pergyvenimus. Aš kalbu su Jumis, mano Anule, ir jaučiu, kad mus riša ne tai praeitis, ne tai ateitis, nežinau, bet kažkas labai didelis, beveik amžinas. Nemoku išreikšti dabar savo jausmo, bet, manau, suprasite.

Rašau kiek susijaudinusi, po ką tik buvusio aliarmo. Atvirai kalbant aš visai nebijau lėktuvų, nes gyvenimo dabartinio (ir to, kuris mus laukia ateityje) nevertinu visiškai. Žinau, kad jis (gyvenimas) jau pasibaigė, o „прозябание"[7] – nelabai mane vilioja. Todėl ir Berlyne gyventi man visai nebaisu. Bet bendra nuotaika, fiziologiška baimė, savisaugos instinktas – kiek veikia dar. Mes, kaip gal žinote, sėdėjome prie Kybartų iki spalio 5 dienos viename košmariškame kaime. Ten pergyvenome daug visokių dalykų. Pagaliau, kai frontas buvo visai arti (šautuvo šūvio atstume), pervažiavome sieną. Kybartuose dingo visi (labai mažai paėmėme) mūsų daiktai, t.y. 2 čemodanai. Likome su rukzakais ant nugarų. Neturime nieko. Nei rūbų, nei kojinių, nei baltinių. Bet man dabar tai visai nesvarbu. Argi mes tiek nustojome? Mes neturime nei žemės savo, nei žmogaus vardo, nei gyvenimo tikra to žodžio prasme. Mes neturime, žinoma, nei vienos knygutės. Iš Kauno išvažiavome 13 liepos, susirinkome per 2 valandas. Aš buvau pilname pamišimo stovyje. Palikome viską, kaip stovėjo, Anicetai. Bet ir ji žadėjo bėgti. Aš paėmiau beprasmiškus dalykėlius (bet juos pavogė), o kas buvo reikalinga, neėmiau. Vieną daiktą protingai paėmiau – aulinius batus ir lapę. Daugiau nieko. Vieną vasarinę suknelę ir kostiumą ir paltą, bet ne

7 „Vegetavimas, gyvenimas be tikslo" (*rus.*).

tą kur „hermeline"[8], o seną, sudėvėtą. Kodėl – nežinau ir t.t. Dabar, kada viskas pavogta – net lengviau pasidarė. Atradome dr. Radauską[9]. Jis gerai susitvarkė kaip gydytojas – sanatorijos direktorius. Jie geriau atvažiavo ir šį tą atvežė. Atsiuntė mums kiek baltinių. Miegu dabar su Bruno naktiniais marškiniais, maždaug tokius ir nešioju. Bet, kartoju, man taip net ir patinka, rodos. Tegul būna blogai... Visus savo pergyvenimus ir mintis negaliu, žinoma, parašyti, kai grįš mano kiek geresnė savijauta, gal pasiseks ir parašyti žmoniškai. Dabar nervai tokiame stovyje, kad rašyti negaliu. Manau, Jūs irgi mane suprantate. Be to, aš gi Jums daug pasakoju naktimis. Aš esu labai vieniša čia. Henrikas priblokštas nepasisekimais visokiais, vos laikosi. Su širdim jam, žinoma, blogai, o be to, mes gi 2 mėnesius kaime prie sienos labai daug dirbome fiziškai ir labai blogai valgėme, o čia irgi neypatingai, kaip žinote. Aš įstojau dėl visokių priežasčių į Institut für Ausländer an der Universität Berlin. Jis užima daug laiko ir namie reikia ruošti pamokas ir paskaitas visokias klausyti, ir pamokas lankyti reguliariai, be to, reikia lakstyti, kalbėti, ieškoti, prašyti, rūpintis, namie kasdien skalbti, nes baltinių tiek maža, kad reikia per naktį džiovinti; reikia dar kambarį ir virtuvę tvarkyti rūpestingai, nes pamatys šeimininkai, reikia virti ir kombinuoti valgyti iš nieko ir t.t. Kasdien drebėti dėl įvairių priežasčių... Ir prie viso to neturėti jokios vilties ateityje, nieko nelaukti...

---

8 Gal garsaus Paryžiaus madų salono Hermès kūryba?

9 Henriko Radausko brolis Bruno 1944 m. rudenį dirbo gydytoju Walsrode-Hannover repatriantų stovyklos ligoninėje.

Viskas, apie ką mes taip lengvabūdiškai kalbėjome Kaune, gerdamos kavą arba šampaną (o gerai vis dėlto, kad išgėrėm ir šampaną, ir kavą!), įvyko, tik baisiau, žinoma, negu mes vaizdavomės. Ar atsimenate? Ne, geriau užmiršti ir negalvoti ir prisiminti „Skarlett"[10]. Ji turėjo daug daugiau „Mut'o"[11] negu mes, o ji negalvojo. Taip aš laikaus žmonių akyse „Nes mūsų pažįstamos čia labai nemėgsta nusiminusių žmonių". „Tiesiog nenori susitikti su žmonėmis, nustojusiais optimizmo ir jumoro" (Marylės Ž[akevičienės] maždaug žodžiai). Arba „visai nenori kalbėti su blogai apsirengusiais kauniečiais" (Varnienės žodžiai) ir t.t. Tenka pavaidinti gerokai. Ir tik su Jumis dabar laiške ir vakarais aš būnu atvira. Jūs mane suprasite. Na, neberašysiu kol kas taip liūdnai, Jums ir savo dalios užtenka. Geriau papletkavosiu, ką sutikau iš mūsiškių, su kuo kalbėjau.

Vienoje mačiau Haliną M[12]. Labai gražiai susitikome. Ji dar buvo sanatorijoje po vaiko. Gerai atrodė. Buvo maloni. Jie atvežė visą biblioteką (8.000 tomų), o be jos daug kitų dalykų. Gyvena, rodos, gerai. Mačiau Brazdžionį, dirba, kaip Vladas, mažame miestely prie Vienos, tik nakties pamainoje napilnikų fabrike prie 2-jų mašinų, labai išvargęs, rašo eiles. Niekas jam nepadeda, negali, ar

---

10 Scarlett O'Hara, Hollywoodo filmo „Gone with the Wind" (1939) herojė.

11 Mut, „drąsa" (*vok.*).

12 Halina Didžiulytė-Mošinskienė (1911–2004), 1938–1944 m. Kauno VI gimnazijos vokiečių (?) kalbos mokytoja. (Toje pačioje gimnazijoje mokytojavo ir Radauskienė – dėstė prancūzų kalbą, o 1940 m. – rusų.) Mošinskienė ir jos vyras inžinierius, bibliofilas Algirdas Mošinskis 1947 m. emigravo į Braziliją.

nenori ištraukti vienintelį poetą mūsų. Kur neėjome, kur nekalbėjome – visi, kaip siena kokia. Mačiau Sidzikauskienę[13], aš jos net neatsiminiau, ji pati mane užkalbino ir ėmė plepėti. Jie be darbo su vyru abu, bet turi kambarį, valgo „Eden'e". Pietūs 7-8 RM, reiškia, nebogai. Mes stengiamės daugiau 1,50–2 RM nepravalgyti pietums. Mačiau Varnienę[14], Pranę Rad. Na, čia tai jau visai gerai, tik perdaug čia blogai apsirengusių mizernų pažįstamų... Marylė – užimta savo darbais Liet. Sąjungoje[15] ir Dauguvietiečių[16] (cela ne me dit rien[17]) likimu. Magdalena[18] dreba ir kitus drebina visokiomis galimomis galimybėmis. Petrauskienė-Žalinkevičaitė[19] su krūva savo ir svetimų vaikų atbėgo iš Žemaitijos, kaip stovi. Kipras

13 Diplomato Vaclovo Sidzikausko žmona.

14 Marija Varnienė-Kuraitytė (1886–1982), pedagogė, dailininko Adomo Varno žmona.

15 Lietuvių sąjunga Berlyne (Litauischer Verband a. V.). 1944 m. vasarą ir rudenį Vokietijoje atsiradus dideliam skaičiui pabėgėlių, Sąjunga juos registravo, teikė patarimų butų ir darbo reikalais, padėdavo susirasti gimines, draugus, pažįstamus.

16 Tikriausiai iš Lietuvos pasitraukę Kauno ir Vilniaus dramos teatrų aktoriai, vaidinę Boriso Dauguviečio režisuotuose pastatymuose. Jų tuo metu Berlyne buvo keletas.

17 „Toks dalykas ne man" (*pranc.*).

18 Magdalena Avietėnaitė (1892–1984), Lietuvos užsienio reikalų ministerijos spaudos ir informacijos skyriaus vedėja 1929–1940 m., dėstė anglų kalbą Vilniaus universitete, pasitraukusi į Vokietiją dirbo Lietuvių sąjungoje Berlyne. Vėliau grįžo į JAV, kur anksčiau buvo gyvenusi.

19 Elena Žalinkevičaitė-Petrauskienė (1900–1986), aktorė, poetė (rašė Alės Sidabraitės slapyvardžiu). Vyro Kipro Petrausko prašoma grįžo į Lietuvą 1948 m.

[Petrauskas] pasiliko. Vosyliūtė–Dauguvietienė[20] su dukterimi irgi. Rodos, jau išrūpino sau vieną suknelę. Petrauskienė net be kojinių buvo, dabar išvažiavo į kalnus, rodos. Dauguvietis pateko į bolševikų apsupimą ir liko. Matomės gana dažnai (šeštadieniais pietaujame kartu) tik su Matulaityte[21] ir Rannitu[22] (!!). Jie čia laikosi atskirai ir labai taktiškai. Pasirodo, visai malonūs žmonės. Ir vieninteli, kurie kiek galėdami padeda kitiems. Kada Henrikas Kač[inskas] (artistas) po 4 mėnesių apkasų kasimo atvažiavo su tokiais baltiniais, kad negalėjo iš gėdos atiduoti į skalbyklą, tai Gražina [Matulaitytė] paėmė tuos baltinius ir sutvarkė. Tikrai nelaukiau. Mums irgi šiek tiek padėjo labai sunkioje valandoje ne kas kitas, kaip A. Rannitas, kurį aš taip šaltai priimdav[au] Kaune. (Atsimenate tą vakarą beprotišką ten, aname gyvenime, pas Jus.) Susitinku dar su artisto Škėmos iš Vilniaus teatro šeima, su kuria mes kartu važiavome iš Kybartų, ir su Gailevičium[23] (pianistas) ir jo žmona Daubaraite[24], kurie netikėtai širdingai mane sutiko Vienoje. Dabar jie čia.

---

20 Petronėlė (Nelė) Vosyliūtė-Dauguvietienė (1899–1986), aktorė, režisieriaus Boriso Dauguviečio žmona. 1947 m. grįžo į Lietuvą.

21 Gražina Matulaitytė (1899–1993), operos ir operetės solistė, Aleksio Rannito žmona. Nuo 1952 m. gyveno JAV.

22 Aleksis Rannit (1914–1985), estų poetas ir vertėjas, meno istorikas ir kritikas. Nuo 1940 m. gyveno Lietuvoje. Vertė ir propagavo lietuvių literatūrą (ypač poeziją), populiarino Vakaruose M.K. Čiurlionio kūrybą. Nuo 1952 m. gyveno JAV.

23 Stasys Gailevičius (1904–1997), pianistas (akompaniatorius), kompozitorius, chorvedys. Nuo 1951 m. gyveno Kanadoje.

24 Teklė Daubaraitė, Kauno Valstybinio dramos teatro aktorė.

Zaunienė[25] irgi man buvo maloninga Vienoje ir šiuo tuo padėjo. Bet jai labai sunku pačiai vilkti ant savo pažinčių vyrą ir visą šeimą. Parašyčiau Jums dar daugiau, nes apie viską dar reikia pakalbėti, bet nebegaliu, skauda ranka. Parašysiu, kai tik galėsiu vėl. Jeigu galėsit, parašykite man, kaip Jūs patekote į savo tą nelemtą miestą ir kada. Aš visai nieko nežinau apie Jūsų emigracijos epopėją. Aš žinau, kad rašyti sunku ir todėl kantriai lauksiu. Parašykite, gal Jums reikia kokių nors niekučių, kurių dar galima gauti Berlyne, pvz., guzikų, špilkų, pudros ir pan. dalykų. Iš viso, ko Jums norėtųsi. Laimėje, radau čia rusų-prancūzų bib[liote]ką, kur gaunu senas skaitytas knygas. Kartais paskaitau su malonumu. Jūs ir to negalite. Galiu atsiųsti pranc. laikraščius, jei norite. Tik parašykite. Bučiuoju Jus, mano sesule, ir mielą vargšą, mano mylimą Vladuką (tegul neužsigauna, aš dabar žila ir sena, man galima) ir Raselę mažytę[26].

Jūsų Viera[27] R.

---

25 Vincė Jonuškaitė-Zaunienė (1902–1997), dainininkė, operos solistė, anksčiau diplomato, užsienio reikalų ministro Dovo Zauniaus žmona, tuo metu jau rašytojo Stasio Leskaičio žmona. Nuo 1948 m. gyveno JAV.

26 Jakučių duktė Rasa tuo metu buvo 7 metų amžiaus.

27 Taip Radauskienė rašo savo vardą dviejuose šiuose laiškuose. Vėliau, gyvendama jau Amerikoje, ji rašė „Vera". Plg., pvz., Žibuntui Mikšiui rašytus laiškus 1954–1962 m., kur ji visur pasirašo „Vera" (*Metmenys*, nr. 78, 80 ir 84). Bruno Radauskas taip ją vadina jau 1946 m. rašytame, čia spausdinamame laiške.

Henriko Radausko laiškas

Berlynas
1945.I.2.

Mieli Prieteliai,

ačiū labai už Jūsų laišką, išsiųstą 26.XII, kuri gavome dar pernai, o taip pat už malonius linkėjimus. Iš savo pusės, linkiu jums visiems trims mažiau bombų ir daugiau riebalų (pastarasis linkėjimas virs savaime tikrove, jei liausitės buvę geraširdžiai ir dalinę korteles savo visvien nepasotinamiems draugams).

Labai apsidžiaugiau, sužinojęs, kad p. Vladas ištrūko iš „namų nevālios" ir gavo tokią vietą, apie kurią visi, anot drg. Čiurlionienės[1], svajote svajojame (t.y. nežymią, bet duodančią teisę į kortelę). Aš buvau nuėjęs į berlyniškę AEG, maniau, gal į raštinę įsisprausiu, bet pasakė, kad galėtų priimti tik darbininku; aš atsakiau, kad pagalvosiu ir tas galvojimas tęsiasi jau visą mėnesį (malonu turėti visuomet atsargoje temą apmąstymams). Neseniai gavau iš Brazdžionio žinią, kad jis irgi ištrūko iš savo Furthofo (netoli Vienos), kur gamino pielyčias (=Feile=напильник). Manau, kad pagaminti gerą napielniką nelengviau negu parašyti sonetų vainiką (kuris, kaip tai žino net Raselė, susideda iš 15 {žodžiais: penkiolikos} sonetų).

Labai atjaučiu Jūsų rūpesčius dėl pečiuko; mes, turėdami viename kambary net du, beviltiškai grumiamės su

---

1 Tikriausiai Liuda Liūdžiūtė-Čiurlionienė, M.K. Čiurlionio brolio inžinieriaus Stasio Čiurlionio (1887–1944) našlė, tuo metu gyvenusi Vokietijoje, Passau mieste. Ji buvo tolima Jakučių giminaitė. Radauskas jai prideda sovietinį „drg." titulą – neaišku kodėl. (O gal čia turima galvoj rašytoja Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, M.K. Čiurlionio našlė?).

šalčiu: mat, mūsų namas kažkada buvo minos Luftdruck'o[2] paliestas ir turi nemaža plyšių. Perdien sukūrenę apie 20 briketų, temper. pakeliam iki 10–12°C, bet iš ryto būna visvien tik 6°. Laimei, šaltis irgi svyruoja tik 5–12° ribose; jei kada pakils iki 20°, tai sukauksime taip, kad Jūs išgirsite savo Regensburge ir, palaikę šį balsą sirenos grėsme, riste nusirisite į bunkerį. Mūsų bunkeris, skirtas tik mūsų namams, yra sodely už mūsų kiemo. Ant jo auga dvi eglaitės, kurias negrai[3], be abejo, palaikys mišku ir į mus nemes; taip kad tuo atžvilgiu mums visai saugu. Neturėdamas pastovesnio darbo (išskyrus pečiaus kūrenimą), norėjau apsidairyti kokių knygelių, bet jų čia gauti neįmanoma. Gavau tik porą {a) prancūzų ir b) anglų} poezijos antologijų, skirtų vok. gimnazijoms. Pranc. knygoj vienas eilėr. prasideda taip: „Mon espoir était tombé Sur le dos comme un scarabée"[4]. Man rodos, prancūzas tai parašė apie mus. Ir visgi mėginkime tą vabalą apversti ant pilvo. – Dar kartą sveikinu Jus visus.

Varlys[5]

PS. Žmona labai dėkoja už siuntinį, kurį gavo šiandien. Jos laiškas seka. Aš irgi dėkoju už produktus, bet patariu šių eksperimentų nebekartoti...

---

2 Luftdruck, „oro slėgimas, spaudimas" (*vok.*).

3 Radauskas, tikriausiai ironizuodamas, kartoja nacių propagandą, rasistiniais sumetimais skelbusią, kad Vokietijos miestus bombarduoja Amerikos juodieji, atseit, Europos kultūrą griauna žemos rasės žmonės.

4 „Mano viltis apsivertė ant nugaros kaip skarabėjus", t.y. nebėra vilties atsistoti ant kojų. Skarabėjus – mėšlinis vabalas (Scarabaeus), senovės egiptiečių laikytas šventu. Šio dvieilio autorystės nepavyko identifikuoti.

5 Šitaip Henriką Radauską vadindavo Jakučių dukrelė Rasa.

Veros Radauskienės laiškas

[Be datos, pašto antspaudas 18.1.1945]

Brangieji mano draugai,

Rašau tarp 1-ojo ir galimo 2-ojo aliarmo. Dabar pas mus (po N[aujųjų] M[etų]) prasidėjo... Po 2, po 3 sykius reikia lakstyti. Nėra laiko nei pavakarieniauti, nei apsiskalbti, nei laiško parašyti. Aš grįžtu iš miesto 5–6 v. vakare ir tuojau už darbų, bet galų gale visi mano darbai baigiasi nuėjimu ir grįžimu į slėptuvę. Aplink mūsų dar nei kartą šiais metais nekrito, o kitur gerokai išgąsdino žmones. Sako, pas Jus buvo karšta. Ir, atrodo man, tuojau po Jūsų įsikūrimo. Aš nulėkiau į Sąjungą sužinoti – atvažiavęs iš Regensburgo Sidzikauskas nuramino, kad nieko blogo lietuviams neatsitiko. Duos Dievas ir toliau bus taip! Nors „на грешной, мной изведанной земле ничто меня не соблазняет боле"[1], o gyventi dar kaip ir reikia dėl visokių priežasčių. Na, gana apie liūdnus dalykus kalbėti. Pradėkime nuo linksmų. Didžiausias man siurprizas, džiaugsmas, pergyvenimas iki ašarų, iki neapsakomo šilumos ir gerumo jausmo – p. Vlado laiškas su dovanomis ir p. Niusės mielos – man siuntinys. (Aš jį gavau 3.1.45.) Kokiu penktu jausmu Jūs supratot ir pajutot, ko man daugiausiai reikia? Be ko aš beveik negalėjau gyventi? Čia tikrai stebuklingas dalykas. Bet nejaugi Jūs turite tiek daug visko, kad galite siuntinėti kitiems. Aš gi *žinau, kas tai buvo per Kryžiaus Kelias* su daiktais. Nejaugi Jūs jų daug galėjote atvežti. Aš taip pripratau ne-

1 „Šitoj nuodėmingoj, [mano] pažintoj, patirtoj žemėj niekas manęs daugiau nebevilioja" (*rus*). Neaišku, iš kur ši citata.

turėti nei kuo pasikeisti, kad man atrodo, kad ir visi tiek pat turi. Ir staiga aš gaunu visą kraitį!!! Įdomu, kaip viskas grynai psichiškai pasikeitė. Aš jau visai kitas žmogus, negu Kaune 1944 m., ir, matote, vėl naujas etapas prasideda. (Atsimenate, aš Jums pasakojau, einant mums iš kino.) Negaliu užmiršti aš to momento, kai išlydėjus Jus Panemunėje (paskutinį kartą), mes plaukėme keltu atgal; buvo tylus, ramus vakaras ir aš ilgai, ilgai mačiau Jūsų baltą paltuką tolumoje ir staiga man pasidarė baisu ir aš pasakiau Henrikui – „Jakutienę aš mačiau paskutinį kartą". Štai ir vėl prie savo liūdnumų. O aš taip norėjau kartu su Jumis pasidžiaugti laimingu pasikeitimu Jūsų gyvenime. Dabar tikrai bus jums geriau ir geriau. Praėjo baisioji „полоса невезения"[2], dabar prasidės naujoji – „везения"[3]. Tuoj ir citata iš Puškino paruošta (aš ją dažnai sau sakau nusiraminimui): „за благом вслед идут печали, печаль же радости залог – природу вместе созидали Белбог и мрачный Чернобог"[4] . Mūsų padėtis kol kas dar vis liūdna ir neaiški: laukiame, ieškome – nesulaukiame, nesurandame. O gal dar ir mums kokia kita „полоса" ateis. Nauji Metai tikrai maloniai prasidėjo ir tai padarėte Jūs, kaip ir visuomet, kaip ir Kaune. N[aujuosius] M[etus] sutikome, kaip visuomet, su Henriku. Išgėrėm po čerkutę šnapso – gavom šventėms ¾ litro „für 2 Personen" ir pasveikinom Jus. Henrikas dar ir Raselę atskirai pasveikino, žinoma. Dar buvo man didelis

2 „Nesėkmės gadynė" (*rus.*).

3 „Sėkmės [gadynė]" (*rus.*).

4 „Gerovę [laimę, linksmybes] seka liūdesiai, o liūdesys užtikrina džiaugsmą, – viską kartu sukūrė Baltasis dievas ir rūstus Juodasis". Neaišku, iš kurio Puškino teksto.

malonumas – staiga paskambino ir pasirodė prieš pat N. Metus – Julė. Ji, turbūt, Jums jau parašė apie save, taip bent žadėjo. Gyvena Tiuringijoje, dirba kaip siuvėja kariškoje dirbtuvėje. Linksma, gerai atrodo, patenkinta. Atvažiavo 2 dienoms į svečius pas Varnienę. Mes praleidome 2 dienas kartu, nes Varnienei ji „per prasta kompanija", kaip Julė pati pasakė. Tiesa, elegantiškos Julės jau nebėra. Atvežė vieną čemodaną, bet, rodos, daug pinigų. Gyvena, matyti, gerai, tiktai labai nuobodu jai mažame, svetimame miestelyje vienai. Man buvo labai malonu tas dvi dienas pabūti kitoje atmosferoje. Su mumis buvo ir Žakevičienė – bet ji tokia liūdna, vargšelė, pasidarė ir tyli, kaip niekuomet. Girdėjau, kad blogai jie gyvena su Stasiu[5]. Vėl meilės, M[arylės] kankinimas ir chamiškas elgesys viešai su ja ir t.t. Ji labai užsidariusi, vieniša ir išdidi savo liūdnume. Apsirengusi ji irgi nedaug geriau už mane. Mačiau kartą ir jos tėvą – jis visai suvaikėjęs, plepa niekus ir, atrodo, jau neilgai čia bus[6]. M. Žakevičienei – nors tiek džiaugsmo, kad tėvai čia netoli, o Jums ir Henrikui nuolat ir nuolat mintys apie tėvų likimą. Aš labai ir labai užjaučiu ir suprantu.

Dovanokite, kad rašau taip biauriai – pieštuku labai sunku. Pamečiau galų gale savo parkerį kartu su rūkalų kortele. Aš niekuomet nebranginau daiktų – Jūs žinote – bet staiga taip pergyvenau šitą nuostolį, kaip niekuomet

---

5 Stasys Žakevičius (Žymantas) (1908–1973), teisininkas ir politikas, aktyvus rezistencijos dalyvis.

6 Prof. Mykolas Biržiška (1882–1962). Radauskienė per anksti „marina" 1918 Vasario 16 Nepriklausomybės akto signatarą. Pokario metais jis dėstė Pabaltijo universitete Hamburge ir Pinneberge, o vėliau, nuo 1949 m., aktyviai reiškėsi JAV.

gyvenime. Verkiau ir net sirgau vieną dieną. Nežinau net kodėl taip po viso to, ko nustojau, galėjau dėl nieko taip kentėti. Rašyčiau Jums dar tiek pat ir tai neužtektų man bendravimo su Jumis, o rašyti yra nepaprastai sunku. Ar tai nervai, ar nuolatinis nuovargis – nežinau. Po savaitės – egzaminai mūsų kursuose. Reikia zubryti virš normos, o darbai namuose ir aliarmai visai nepalieka laiko. Nuolat mieguista, pavargusi. Labai daug laiko atima važiavimas į miestą ir atgal – į vieną pusę 1 val. 10 min. tramvajumi, Untergrund'u, su persėdimais ir laukimais. Laimingai baigiu laišką be 2-ojo aliarmo. Gal duos šią naktį gerai pamiegoti. Prisiminiau, kad Bruno Radauskas prieš keletą dienų parašė, kad gavo 26/12 laišką iš p. Jakučio su data 26/9. Baigdama prašau priimti mano padėkos gilausios jausmą, kuriame nerandu jokių tinkamų žodžių. Jų, galbūt, ir nereikia. Aš manau, kad Jūs suprantate mano jausmus ir be jų. Žmonės, kurie šiais laikais gali pagalvoti ir padėti kitiems – supranta viską. Bučiuoju.

V.R.

Henriko Radausko atvirukas

Herrn
V. Jakutis
(13ª) Regensburg
Reichsstr. 12a
b/Zeller

Berlynas,
1945.III.6.

Mielas p. Jakuti,

prieš pusvalandį gavau Paties atviruką, rašytą 26.II (toks bent pašto antspaudas, Pats datos nepažymėjai). – Jokių kitų laiškų ar atvirukų iš Paties negavau, išskyrus aną vieną prieš porą mėnesių, į kurį tuomet atrašiau. – Iš Berlyno beveik visi lietuviai išvažinėjo, tuščia ir neperdaug jauku. Po teisybei, važiuoti reikėtų, bet neturim kur (brolį gali kiekvieną dieną iš jo vietos iškelti). O vykti į nežinomybę baisiai nesinori. Dabar, žinoma, visur sunkiausia o problema tai pastogė, ne kitaip, be abejo, ir pas Jus. Dėkoju už malonų pakvietimą, gal, savo siaubui, kurią dieną ir susilauksite „svečių", nors neįsivaizduoju, kaip dabar su leidimais važiuoti ir kitais reikalais. Tranko mus jau 2 savaites pagret, bet be Aukščiausiojo valios ir plaukai nuo galvos nekrenta, nekalbant apie pačias galvas... – Linkėjimai nuo mūsų abiejų Jums visiems trims! Viso gero!

H. Rad.

H. Radauskas
(1) Berlin – Mariendorf
Prühßstr. 48
bei G. Kieragga

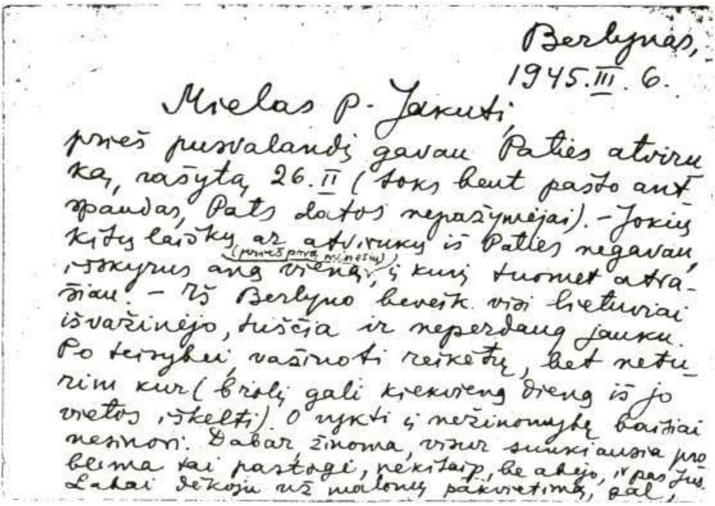

Berlynas,
1945.III.6.

Mielas p. Jakuti,
prieš pusvalandį gavau Paties atviruką, rašytą 26.II (toks bent pašto antspaudas, Pats datos nepažymėjai). – Jokių kitų laiškų ar atvirukų iš Paties negavau, išskyrus ang vieną (prieš porą mėnesių), į kurį tuomet atrašiau. – Iš Berlyno beveik visi lietuviai išvažinėjo, tuščia ir neperdaug jauku. Po teisybei važiuoti reikėtų, bet neturim kur (brolį gali kiekvieną dieną iš jo vietos iškelti). O vykti į nežinomybę baisiai nesinori. Dabar žinoma, visur sunkiausia problema tai pastogė, nekitaip, be abejo, ir pas Jus. Labai dėkoju už malonų pakvietimą, gal,

Absender: H. Radauskas
(1)
Berlin-Mariendorf
Prühßstr. 48,
bei G. Kieragga

savo siaubui, kurią dieną ir susilauksite „svečių", nors neįsivaizduoju kaip dabar su leidimais važinėti ir kitais reikalais. Tranko mus jau 2 savaites pa[illegible], bet be Aukščiausiojo valios ir plaukai nuo galvos nekrenta, nekalbant apie pačias galvas. – Linkėjimai nuo mūsų abiejų Jums visiems. Sveiki! Viso gero!
H. Ra[illegible]

Der Führer kennt nur Kampf,
Arbeit und Sorge.
Wir wollen ihm den Teil abnehmen,
Den wir ihm abnehmen können.

Postkarte
Att 20/3

DEUTSCHES REICH

Herrn
V. Jakutis
(13a)
Regensburg
Reichsstr. 12a
b/ Zeller.

Veros Radauskienės laiškas

11.3.45.

Sesuo mano, brangioji Niuse, nerašiau Jums, pašto jokio negauname ir nežinome, ar tai yra galima. Bet štai gavome 2 atvirukus iš p. Vlado – reiškia, galima. Mėginu rašyti, gal ir gausite. Gal ir paskutinį kartą rašau – kas žino...[1] Nuo vasario 3-os dienos (didžiausias puolimas Berlyno per visą karo laiką) gyvenu kaip sapne. Visi pažįstami iš Berlyno jau seniai išvažiavo. Mes likome, nes neturėjome kur važiuoti. O dabar važiuoti... sulaukti mielos vargšės Reginos likimo. Žinia apie jų šeimos tragediją mane visiškai pribloškė. Aš taip ir matau ją gyvą, linksmą, elegantišką su akiniuota mažyte ir simpatišku Algirdu[2]. Ar reikėjo tam važiuoti čia. Ir vis skamba Zėnkos tėvo žodžiai, kada jis Kaune lipdamas į vagoną sakė: „Aš manau, kad darau didžiausią mano gyvenime klaidą". Ir visi mes beveik turime tą sakyti. Buvo žmonių, kurie tikrai tai turėjo daryti, o ne visi, kaip Panurgo[3]

---

1 Tuo metu Raudonoji armija buvo jau prie Oderio, t.y. vos 60 km. į rytus nuo Berlyno. Vadinamas „Berlyno mūšis" prasidėjo balandžio 15 d., o to mėnesio 22 d. kovos vyko jau Berlyno priemiesčiuose.

2 Inžinierius Algirdas Prapuolenis, jo žmona Regina ir mažametė dukrelė Dalia žuvo Dresdene per didįjį to miesto bombardavimą 1945 m. vasario 13-14 d.

3 Panurgas (Panurge), prancūzų rašytojo François Rabelais (apie 1490–1553) personažas fantastiniame romane *Gargantiua ir Pantagriuelis*. Nuotykis su Panurgo avinais, kurie aklai vienas kitą sekdami šoka iš laivo į jūrą, yra to romano 4-toje knygoje, 8-ame skyriuje.

avinai. Likome mes su Henriku vieni baisiame mieste ir gyvename kažkokį nerealų gyvenimą. Aš dar lankau Universitetą tarp sirenų ir atšaukimų. Net laikau egzaminus, bet viskas kaip sapne. Iš klausytojų 120 žmonių liko 7. Ir mes vaidiname, kad viskas tvarkoje. Namie šalta, su valgiu visai blogai, bet nuolatinis laukimas, baimė, košmariškos kalbos aplink... Visi kas išvažiavo – nerašo nė žodžio, nežinia, ar atvažiavo. Nuotaika tokia, kaip liepos mėn. Kaune. Mus apėmė begalinis pasyvumas. Jausmas – gana, užtenka, kad tik greičiau visam kam galas. Judu pasilikote vieninteli žmonės, kurie atsimenate mus. Ir aš dabar jaučiuosi ne tokia vieniša. Dar yra ryšys su brangiais man žmonėmis, su vieninteliu, kas man liko šioje žemėje. Jūs nežinote, kas Jūs man esate. Kiekvieną dieną aš mintimis su Jumis. Dėl Jūsų mamos[4] likimo noriu pasakyti, kad nėra pagrindo labai sielotis. Aš turiu žinių ne apie ją asmeniškai, bet bendrai. Užtikrinu jus. Mano Henrikas sublogo neapsakomai, bet dar laikosi ir labai daug užsiima poezija. Net per aliarmus ir puolimus (jau 20 dienų be pertraukos kas vakarą) skaito eiles. Aš irgi labai daug skaitau vokiškai naktimis, nes miegoti beveik negaliu visai.

Artinasi 18 kovo[5] ir aš ta proga noriu paprašyti Jus padaryti man didelį džiaugsmą ir atsiųsti man kokią nors Jūsų trijų nuotrauką, gal Jūs turite atvežę. Aš visas fotografijas sudeginau išvažiavimo dieną. Man būtų nepaprastai svarbu turėti su savim Jūsų atvaizdus, nors aš juos visuo-

4 Onos Jakutienės motina Ona Brazauskaitė-Mašiotienė (1883–1949), mokytoja, moterų teisių propaguotoja, buvo pasilikusi Lietuvoje. Nuo sovietinių represijų ji nenukentėjo.

5 Radauskienės gimtadienis.

met turiu širdyje. Dovanokite už sentimentalumą – gyvename taip vienišai. Rašau baisiai, bet šalta, pieštuku rašyti nemoku ir jau buvo Vollalarm.

Na, dabar kiek informacijos, gal tai Jums įdomu būtų. Žakevičiai išbėgo į Würzburgą su Avietėnaite pas G. Dargienę. Alg. Nasvytis[6] į Hamburgo pusę. Visi artistai (jų buvo daug) į Bavariją. Matulaitytė su Rannitu į Weimarą pas Rainer Maria Rilkės dukterį[7]. Kačinskas į Kemptеną. Arvydas Vaitiekaitis baigė Berlyne spirito varymo kursus ir išvažiavo dirbti į dvarą, netoli Berlyno. Skipitis[8] pametė Liet. Draugiją ir irgi į Hamburgą. Iš šimtų pažįstamų lietuvių likome – Sereikienė[9] (iš VI gimn.), dail. Vizgirda, žurnal. Petrėnas[10], ilgas Stasys, jis gyvena visai šalia mūsų, bet mes nepažįstami su juo. Nutariau vieną dieną sutikus gatvėje užkalbinti, vis lietuvis, ne taip liūdna gal bus. Iš Julės negaunu nei žodžio. Netoli Berlyno atsirado Račinskų šeima su visais savo turtais, bet ir iš jų nieko dabar negauname. Daugiau šiandien negalėsiu nieko parašyti. Reikia ruoštis eiliniam puolimui. Gal parašysiu ir dar, o gal... Sudie, iki pasima-

---

6 Algirdas Leonas Nasvytis (1910–1981), inžinierius; pasitraukęs į Vokietiją, 1944–45 m. mokslinis asistentas Berlyno aukštojoje technikos mokykloje. Nuo 1950 gyveno JAV.

7 Rainer Maria Rilkės (1875–1926), iškilaus vokiečių poeto, duktė Ruth (1901–1972).

8 Rapolas Skipitis (1887–1976), advokatas, visuomenės veikėjas, 1940 m. pasitraukė į Vokietiją, buvo Lietuvių sąjungos Berlyne pirmininkas; nuo 1946 gyveno JAV.

9 Teklė Sereikienė, 1938–1944 m. prancūzų kalbos mokytoja Kauno VI gimnazijoje.

10 Juozas Petrėnas (1896–1980), rašytojas (Petro Tarulio slapyvardžiu) ir žurnalistas.

tymo kitur ir kitaip. Jeigu su manim kas atsitiktų, neužmirškite mano Henriko. Bučiuoju Jus visus iš visos širdies. Tesaugoja Jus Visagalis[11].

Jūsų Viera

11 Radauskai nespėjo laiku iš Berlyno pasitraukti. Jurgis Blekaitis savo atsiminimuose apie Radauskus (*Lituanus*, Vol. 25, No. 3, Fall 1979) rašo, kad dėl neapsižiūrėjimo, sąmyšio, aplinkui vykstant nuolatiniams gaisrams, ar Radauskui būdingo pesimizmo ir nesusigaudymo realybėje, jie pasiliko Berlyne ir, karui pasibaigus, dar ilgokai gyveno sovietų sektoriuje. Tik 1946 m. pavasarį jiems pavyko pasiekti Henriko brolį Bruno, kuris tuo metu buvo britų zonoje Hahn pabėgėlių stovyklos gydytojas. Radauskai atvyko „išvarginti, apiplyšę, jų drabužius reikėjo dezinfekuoti".

Bruno Radausko laiškas

Oldenburgas,
1945.VIII.1 d.

Gerb. p. Jakuti,

Šiandien lankėsi pas mus kun. Balčiūnas[1] ir kun. Cukorius[2]. Jie sutiko nuvežti laiškus į amerikiečių zoną. Manydamas, kad Tamstos tebesate Regensburge ir iš mano brolio Henriko paskutinių laiškų žinodamas, kad buvote Regensburge, prašau Tamstos, jei žinote, pranešti man kuriuo nors būdu Henriko ir jo žmonos likimą. Iš jo laiškų žinojome, kad Jūs su juo susirašinėjote. Paskutinį jo laišką gavome iš Berlyno kovo 4 d. Jis vis dar nebuvo apsisprendęs dėl Berlyno apleidimo; kelissyk minėjo, kad gal važiuosiąs Tamstų link. Gal žinote bent, kad jis tikrai liko B-ne.

Prieš porą savaičių apsigyvenome Oldenburge, Lietuvių stovykloje. Čia, stovykloje, mums bent sąlygos gyventi neblogos. Oldenburge yra viso apie 850 lietuvių.

Ačiū Jums už pastangas iš anksto. Linkime viso gero ateičiai Tamstai ir šeimai.

Jūsų

Dr. Br. Radauskas

Dr. Radauskas
Oldenburg i. Old.
Litauischer Lager, Alexanderstr.

---

1 Vytautas Balčiūnas (1910–?), kunigas, vėliau prelatas, nuo 1945 m. Šv. Kazimiero kolegijos Romoje kapelionas, nuo 1963 m. gyveno JAV.

2 Tikriausiai kun. Valdemaras Mykolas Cukuras (1915–1996), 1944–1945 m. Tiuringijos srities lietuvių kapelionas ir Lietuvių sąjungos Gothos skyriaus pirmininkas; 1950 m. emigravo į JAV.

Bruno Radausko laiškas[1]

Hahn i. Old.,
den 1.3.1946

Sehr geehrter Herr Jakutis!

Euren Brief v. 18.2 heute erhalten, besten Dank. Wir haben, allerdings, schon Ende November 45 Heinrichs[2] Adresse gehabt und stehen seitdem im ständigen Briefwechsel mit ihm. Im letzten Brief, vor etwa 5 Tagen, schreibt er, daß sie immer noch nicht wüßten, wann u. wohin sie fahren werden. Sonst ginge es ihnen nicht schlecht. Auf Einzelhaften geht er wohl aus gewissen Gründen nicht ein, die Briefe sind immer knapp u. sachlich gehalten. Wir warten täglich auf ihr Erscheinen hier, oder irgendwo in der Nähe, aber es kann, gewiss, auch noch lange dauern bis sie abfahren werden.

Von Ihnen haben wir nur den einen Brief im Herbst 44 in Walsrode bekommen; der bzw. die ander. sind wohl verlorengegangen.

Sollten wir erfahren, daß Heinrich u. Vera abgefahren bzw. irgendwo diesseits gelandet sind, werde ich Sie bezüglich unvermittelt benachrichtigen. Wir wohnen

---

1 B. Radauskas rašo vokiečių kalba, laikydamasis pokario metu britų zonoje veikusių pašto nuostatų. Tuo metu karinė valdžia saugumo sumetimais cenzūravo paštu siunčiamus laiškus ir juos rašyti buvo leidžiama tik vokiečių kalba. Tie nuostatai nebuvo labai griežtai taikomi (ir netrukus buvo atšaukti), bet pasitaikydavo, kad cenzoriams nesuprantamomis kalbomis rašyti laiškai būdavo konfiskuojami. Gal todėl, kaip Bruno čia rašo, dingo Jakučio laiškai jam.

2 T.y. brolio Henriko.

schon seit über einem halben Jahr nicht mehr im Lager, sondern erst in Huntlosen [?] bei Oldenburg u. jetzt in Hahn i. Old. Ich bin als Arzt in einem British D.P. Hospital angestellt. Es geht uns hier ziemlich gut, die Hauptsache ist aber, daß ich wieder in meinem Beruf arbeite.

Nochmals vielen besten Dank u. herzl. Grüsse

Ihr Br. Radauskas

Dr. B. Radauskas
(23) Hahn i. Oldbg.
British D.P. Hospital

Vertimas:
Hahn i. Old., 1.3.1946. didžiai gerb. ponas Jakuti! Jūsų 18.2. laišką gavome šiandien, labai ačiū. Henriko adresą, tiesą sakant, mes turėjome jau 1945 m. lapkričio pabaigoje ir nuo to laiko pastoviai su juo susirašinėjame. Paskutiniame laiške prieš maždaug 5 dienas jis rašo, kad dar nežino, kada ir kur važiuos. Šiaip jau jiems einasi neblogai. Į smulkmenas dėl žinomų priežasčių jis nesileidžia, laiškai visada trumpi ir dalykiški. Diena iš dienos laukiame jų pasirodymo čia ar kur nors kitur netoliese, nors, aišku, gali dar ilgai užtrukti, iki jie išvyks. Iš Jūsų esame gavę tik tą vieną laišką 1944 m. rudenį Walsrodėje; kiti greičiausiai bus dingę. Jei sužinosime, kad Henrikas ir Vera išvyko ar pasirodė kur nors šitoje pusėje, pranešiu Jums apie tai nedelsdamas. Mes jau virš pusės metų nebegyvename stovykloje; pradžioje buvome Huntlosene [?] prie Oldenburgo, o dabar – Hahn i. Old. Aš dirbu gydytoju vienos britų D.P. stovyklos ligoninėje. Sekasi čia mums gana neblogai, svarbiausia, kad aš vėl dirbu savo profesijoje. Dar kartą ačiū ir širdingiausi sveikinimai. Jūsų Br. Radauskas.

JULIJA ŠVABAITĖ

Šių metų lapkričio 17 dieną sueina šimtas metų nuo Salomėjos Nėries gimimo. O mirė ji sulaukusi vos keturiasdešimt vienerių, 1945-aisiais liepos 7 dieną.

...Malda širdy netilpo,
Ir buvo graudu, graudu,
O žvakė tirpo, tirpo,
Vargonai gaudė, gaudė...

Žodžiai iš jos eilėraščio
„Atsivertimas" knygoje
Prie didelio kelio.

SALOMĖJA

Niekada nepalikai
Alvito,
nei eilėraščio juodais viršeliais,
nei koplytėlės kieme
prie akmenuoto
kelio – – –

Mirštančiuose delnuose
išsinešei
raudoną bažnytėlę
su gailestinga
istorija.

kur baltą smėlį žarsto
ir žarstys
Širvinta
nurimus – – –

DIEMEDŽIU ŽYDĖSI

Atsiklaupei ir eini
kėliais per šventą
Oną
aplink bažnytėlės
griaučius...

Ko liūdi tavo siela,
išlaisvinta iš skausmo,
kerštо
ir neapykantos?

Ko vis dar neatleidžia
žmonės?

Tasai iš Galilėjos
priglaudė tave
paskutinės maldos
eilėrašty
prie trijų cementinių
laiptų,

kur diemedžiu amžinai žydėsi – – –

TAVO KALTĖ

Kad Lietuva kentėjo, –
– tai tavo kaltė! –

Kad kiti nešė ant rankų
ir širdyse
Stalino saulę
ne vieną kartą, –

– tai tavo kaltė! – – –

Kad šiandien liaupsina,
dalina jiems garbę,
sotų gyvenimą,
tai ne jų išdavystė,
ne jų nuodėmė, –

– tai tavo kaltė! – – –

Kad kūkčiojai vienatvėje
su verkiančiu Balanduku,
uždaryta, išnaudota,
priversta,
neišdavusi nė vieno,
nemokėjusi apginti,

kad nešaudei moterų
su kūdikiais,
negrūdai jų
į Sibiro vagonus, –

– vienok tavo
kaltė! – – – – – –

GUSTAS

Langų vitražuose
dienos šešėliai,

gailestinga sesuo
ir Gustas.

Gyduolė jo ranka
kryžiaus ženklu
žymėjo tavo kaktą...

– Paimkite,
paimkite!.. –

šnibždėjo lūpos, –

tarp juodų sąsiuvinio
lapų
plakė
dejuodama tavo širdis – – –

Tiktai lakštingala
giedojo,
lydėdama tave
ir jauną kunigą
į ištrėmimo
mirtį – – – – – –

LIETUVIŲ KOLABORAVIMAS: NACIŲ IR SOVIETŲ LAIKAI

EGIDIJUS ALEKSANDRAVIČIUS

Įvadas

Bandymas palyginti kolaboravimo ypatybes nacių ir sovietų laikais yra neabejotinai intriguojantis intelektualinis nuotykis. Jis yra aktualus ne tik lietuviškosios istorinės sąmonės kontekste, bet atveria ir lyginamąsias perspektyvas – XX amžiuje Vidurio Rytų Europos likimas iš esmės klostėsi kolaboravimo ir pasipriešinimo takoskyroje. Kolaboravimo gėda neretai galėjo būti įskaičiuota į šios kontinento dalies tautų laisvės kainą. Kita vertus, siekis aiškintis tokius dalykus leidžia galvoti apie galimą mūsų kolektyvinės atminties terapijos misiją, kuri gali padėti išsivaduoti iš pernelyg supaprastinto savo netolimos praeities vaizdo apžavų. Pabrėžtina, jog pats *kolaboranto* arba *kolaboravimo* terminas viešajame Lietuvos (o ir viso regiono) diskurse yra negatyvus. Komparatyvistinis efektas dar labiau sustiprėja, kai lietuviškojo kolaboravimo patirtys palyginus su kitų panašaus likimo tautų išgyvenimais. Šio straipsnio tikslas – išryškinti svarbiausius kolaboravimo su naciais ir sovietais panašumus bei skirtumus, atsiskleidžiančius intelektualinės lietuvių istorijos dokumentuose. Tokiais dokumentais laikytinas intelektualinis palikimas tų XX amžiaus vidurio lietuvių veikėjų bei visuomenės

kritikų, kurie vienaip ar kitaip siekė suprasti kolaboravimo (prisitaikymo, konformizmo) reikšmę, kartais patys bandę ieškoti politinio elgesio receptų ir savo kailiu patyrę jų efektyvumą. Pirmiausia, žinoma, prie šio tikslo reikėtų eiti ieškant skirtumų tarp kolaboravimo ir vienų ar kitų režimų, nes panašumai savaime labiau krenta į akis.

Istoriografinė perspektyva

Lietuviškoji kolaboravimo istoriografija yra negausi, metodologiniu požiūriu itin ribota ir ideologiškai-emociškai tendencinga. Tokia padėtis susiklostė dėl sovietmečio sąlygų: mat daugiausia apie nacių kolaborantus lietuvius buvo prirašyta būtent sovietmetyje, kada visa oficiali sovietinė istoriografija pati iš esmės buvo kolaboracinė, t.y. sovietiniai kolaborantai (oficialieji istorikai, politinės linijos indoktrinieriai) Lietuvoje rašė apie kolaborantus su naciais (buržuazinius nacionalistus, nacių pakalikus, etc.), nepalikdami jokio plyšio autorefleksijai. Tokių straipsnių, studijų ir knygų yra dešimtys, bet jose vargiai rastume visapusiškesnį kolaboravimo sąmonės apibūdinimą.

Priešinga perspektyva atsiveria emigracijoje dirbusių lietuvių istorikų bei memuaristų darbuose, kur kolaboravimas su naciais (žinoma, dažniausiai apeinant Holokaustą) buvo piešiamas šviesesnėmis spalvomis, negu tarnavimas sovietams. Tačiau ir šiuo atveju galime pastebėti, kad apie kolaboravimą su sovietais, kaip ir apie sovietų okupacijos žiaurumus ir represijas, neretai rašė tie autoriai, kurie patys vienaip ar kitaip kolaboravo su naciais. Tokių tekstų gausa ir skausmingai prieštaringi bendradarbiavimo su okupantais aprašymai yra geras šal-

tinis, galintis padėti išsiaiškinti skirtumus tarp požiūrio į nacių ar sovietų laikais pasireiškusias kolaboravimo formas.

Tačiau, skirtingai negu sovietiniai autoriai, emigrantai nesukūrė vieningos nuostatos ir vertinimų. Čia galima išryškinti liberalią srovę, kuri demonstravo nonkomformistinę laikyseną. Vinco Rastenio, Karolio Drungos, Vinco Trumpos, Vytauto Kavolio ir Aleksandro Štromo tekstuose buvo atskleistos prieštaringos kolaboracijos Lietuvos istorijoje aplinkybės. Išskirtiniu darbu galėtų būti laikoma Štromo studija *Politinė sąmonė Lietuvoje*[1]. Jau keletą dešimtmečių šis darbas lieka vieninteliu tekstu, rimčiau įsigilinančiu į kolaboravimo su sovietais sąmonę. Tam tikra prasme Štromo knyga yra lygintina su kito pokarinio emigranto, patyrusio komunistinio režimo praktinius poveikius, Nobelio literatūros premijos laureato Czesławo Miłoszo veikalu *Pavergtas protas*[2]. Abu autoriai gebėjo atskleisti laisvojo pasaulio auditorijai kolaboracinės sąmonės vystymąsi komunistinio ar okupacinio režimo sąlygomis. Tai buvo itin reikšminga lietuvių ir lenkų emi-

---

1 Aleksandras Štromas, *Politinė sąmonė Lietuvoje*. London: Nida publication, 1980.

2 Czesław Miłosz, *Pavergtas protas*. Vilnius: Baltos lankos, 1993. Miłoszo knyga buvo paremta jo tiesioginiais Lenkijos intelektualų prisitaikymo ir posūkio į bendradarbiavimą su komunistiniu režimu stebėjimais. Nors autorius niekada nepriklausė komunistų partijai jis neabejotinai buvo kairiųjų pažiūrų žmogus. Tas pats pasakytina apie A. Štromą, nuėjusį politinio apsisprendimo kelią nuo tikėjimo komunizmu iki aktyvaus disidentizmo, pasibaigusio politine emigracija. Tam tikra prasme toks kairiosios inteligentijos skausmingas praregėjimas gali būti lygintinas su Arthur Koestler asmenybės lūžiais.

gracinių sluoksnių apšvietimui bei rimtesniam supratimui to, kas išties dėjosi pavergtose tėvynėse.

Emigracijoje klostėsi prielaidos ir platesniai priešinimosi bei prisitaikymo reikšmei Lietuvos istorijoje tyrinėti. Vinco Trumpos straipsnyje „Kovotojai ir kolaborantai" buvo pabandyta atkreipti dėmesį į tai, kad tautos išlikimo kryžkelėse nebuvo lengvi jokie pasirinkimai[3]. Autorius sąmoningai ieško paralelių tarp pirmųjų lietuviškojo kolaboravimo pamokų XIX a. pradžioje ir reagavimo į okupacijas XX a. viduryje. Jis pastebėjo, kad istorikui neretai „nėra lengva pasakyti, kas iš tikrųjų yra laisvės kovotojas, o kas bendradarbis, arba kolaborantas"[4]. Tik po 1990-jų nepriklausomybės, laisvo žodžio sąlygomis Lietuvos istorikai gebėjo pratęsti Trumpos įžvalgas. Prieš keletą metų savo knygoje *Lojalumo krizė* tai padarė istorikė Halina Beresnevičiūtė, aprašiusi XIX amžiaus pradžios politinės kultūros apraiškas, įsigilinusi į politinių sluoksnių „elgesį įrėminančią ir motyvuojančią subjektyvią politinę etiką bei jos permainas"[5]. Trumpos ir Beresnevičiūtės tyrinėjimai padeda suvokti kolaboravimo atspaudus lietuvių kolektyvinėje atmintyje. Tada nacių ir sovietų laikai Lietuvos istorijos kontekste nustoja išskirtinumo.

Naujausi istorikų darbai, ypač tie, kuriuos inspiravo Tarptautinė sovietų ir nacių nusikaltimų komisija, padėti pamažu keičia. Jos veiklos akiratyje labai solidžiai išsi-

---

3 Vincas Trumpa, „Kovotojai ir kolaborantai", *Lietuva XIX amžiuje*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1989, 62-77.

4 Ibid., 62.

5 Halina Beresnevičiūtė, *Lojalumų krizė: Lietuvos bajorų politinės sąmonės transformacija 1795-1831 metais*. Vilnius: Vaga, 2001, 30.

tenka abi lyginamosios lietuvių kolaboravimo istorijos atkarpos. Tačiau platesnės publikacijos yra artimiausios ateities reikalas. Jos neabejotinai atsakys į daugelį dramatiškos istorijos klausimų, pagausins mūsų žinias ir neišvengiamai provokuos kolaboravimo reiškinių aprašymus. Kita vertus, su Komisijos užduotimis susiję tyrimai yra nusitaikę į nusikaltimus prieš žmoniją, tuo tarpu pati kolaboravimo antropologija arba simbolinės struktūros gali vis dar išlikti nepaliestos. Ir dar, dėl tradiciškai susiklosčiusio senaties efekto (Lietuvoje mieliau imamasi tyrinėti labiau laike nutolusius reiškinius) lietuvių istoriografijoje rimčiau, analitiškiau ir kritiškiau pasižiūrėta į kolaboravimą su naciais. Žudynės arba ginkluoti konfliktai aiškiai nubrėžia liniją tarp kovotojų ir kolaborantų. Tačiau problemos atsiranda tais atvejais, kai nutilus šūviams prasideda įvairiausio laipsnio konformistiniai procesai. Dėl tos priežasties silpniausiai mokslinėje literatūroje atskleidžiamas paskutinis lietuvių kolaboravimo su sovietais epizodas. Sovietinių kolaborantų charakteristikos (plg. Sniečkaus jubiliejinius paminėjimus Lietuvos Mokslų Akademjoje) su retomis išimtimis vis dar priklauso sentimentų, o ne mokslo sferai.

Savi *herojai*, svetimi *prisitaikėliai*

Lietuvių tautai, per paskutiniuosius du amžius tik 35-rius metus gyvenusiai nepriklausomą gyvenimą, ne tik ginkluota kova ar kitoks tiesioginis priešinimasis, bet ir kolaboravimas (konformizmas, oportunizmas) neišvengiamai turėjo tapti tautinio išlikimo būdu. Logiška būtų manyti, kad tautinį išlikimą, šimtmečiais sukantis pasaulio galingųjų kaimynų politinių interesų girnoms, net labiau už ginklus lėmė prisitaikymo įgūdžiai. Tačiau kultūrinėje

kolektyvinėje atmintyje konformistinio, prisitaikėliškojo elgesio normos yra nustumtos į tamsią pasąmonės kertę. Lietuvių rašytose istorijose visad dominavo romantiniai ir herojiški vaizdai bei nuolat svetimųjų daromos skriaudos. Tai, žinoma, atspindi komplikuotą ir dramatišką nedidelės baltų tautos likimą, tačiau tuo pat metu jį atspindi labai vienpusiškai.

Retai kas apibendrinančiose lietuvių būdo charakteristikose pritartų teiginiui, kad per du kovų, pralaimėjimų, prievartos ir prisitaikymo šimtmečius ta tauta išsiugdė didžiausių prisitaikėlių lankstumą, klastingumą, gebėjimą slėpti savo mintis, meluoti, pajusti, iš kur pučia politinis vėjas ir siekti savo tikslo. Bet ar visa tai nebuvo tiesiog išlikimui būtini bruožai? Ar koloboravimo kultūrinė sąmonė netapo lietuviškosios tapatybės dalimi? Šiuolaikiniam istorijos mokslui šie klausimai turėtų rūpėti ne mažiau, kaip koloborantų skaičiai, žudynių organizavimas ar nacių politinės technologijos.

Kita vertus, nėra vienareikšmiškai aišku, kiek savęs įsivaizdavimo neatitikimai yra ydingi istorinei realybei, pavojingi kultūrinėje visuomenės komunikacijoje, tradicijos formavimęsi ir perdavime būsimoms kartoms. Tačiau tai jau nebe istorijos mokslo klausimas. Istorikui svarbu pamatyti, kaip formuojasi pati kolektyvinė kultūrinė atmintis.

Lietuviškoje kolektyvinėje atmintyje savęs įsivaizdavimas yra artimesnis herojiškajam tipui, tuo pat metu tautinėms Lietuvos mažumoms – ypač žydams – be išlygų priskiriant konformizmo arba oportunizmo bruožą. Tam tikra prasme kolektyvinis prisitaikėliškumas tame lietuviškosios atminties ir tapatybės peizaže žymi kiek svetimą elementą. Ar ne iš tos pačios mentalinės šaknies dygsta

tipiškas ir gajus visuomenės stereotipas, atspindintis santykį su žydšaudžiais. Supaprastinta forma tai skamba maždaug taip: jie – lietuviai žydšaudžiai – yra nacių kolaborantai, kriminaliniai nusikaltėliai ir visokie išgamos. Tokių pasitaiko visur. Jie neturi tautybės. Jie nebepriklauso tautai... Taigi, jie nėra lietuviai. *Jie* nėra *mes*. Tokiu būdu visai natūraliai kolektyvinė atmintis išvaloma nuo kraštutinių kolaborantų.

Tokio svetimumo ar atsiribojimo nuotaika neretai persismelkė ir į aukštesnio lygio akademinius tekstus. Yra simptomiškų teiginių, teigiančių jog tarp pačių baisiausių baudėjų ir žydšaudžių, nešiojusių lietuviškų dalinių uniformas, buvo nemažai iš tiesų neaiškios tautybės vyrų. Šią insinuaciją perša profesoriaus Mykolo Biržiškos liudijimas knygoje *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*. Jis rašė:

> Vilniaus universiteto profesoriui Viktorui Biržiškai teko užeiti į „valytoją" [baudėjų – E.A.] būrį. Mėgindamas išgelbėti suimtąjį žydą, jis nuėjo į tūlo Žeromskio vadovaujamo būrio buveinę, kurioje jis jokiu būdu negalėjo lietuviškai susikalbėti, nes visi šio būrio ginkluoti jaunuoliai tekalbėjo lenkiškai, nors pats būrys lenkų visuomenėje buvo žinomas kaip „lietuviškas"; tokiu jį skelbė ir vokiečiai[6].

Šio straipsnio atveju mums svarbu ne tai, ar Biržiškos paminėti faktai yra teisingi, bet tai, kaip vertinamos kolaboracinės ypatybės ir kokią vietą jos susiranda istorinės atminties audinyje. Kolaboranto įvaizdis arba žydšaudžio tipažas yra tiesiog neįsileidžiami į populiariąją kultūrinę atmintį.

---

6 Mykolas Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*. T. 1, Los Angeles, 1952, 48.

Šį teiginį, kuris turėtų būti tikrinamas pasitelkus ne tik mentalitetų istoriją, bet ir kultūrinės antropologijos tyrimus, provokuoja dar viena aplinkybė, susijusi su lietuvių visuomenės dėmesį prieš kelerius metus patraukusia Liūto Mockūno knyga *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*[7]. Ten aprašomas liberalios pakraipos antinacinės ir antisovietinės rezistencijos aktyvisto Jono Deksnio politinės veiklos kelias, kuris vedė per svarbiausius Lietuvos partizaninio judėjimo, konspiracijos ir politinės emigracijos centrus, o po 1949 m., pakliuvus į Sovietų saugumo rankas, keliolika metų bendradarbiauti su buvusiu priešu – Sovietų režimu. Mockūno plunksna be jokių skrupulų nupiešė itin prieštaringo likimo žmogaus portretą. Nebuvo jokio bandymo jį iškelti ar teisinti – tiesiog taip susiklostė vieno ambicingo žmogaus gyvenimas, pasibaigęs gėdingu kolaboravimu.

Akademiniuose istorikų sluoksniuose ji buvo rimtai įvertinta, nors ir ginčijant kai kuriuos teiginius. Tačiau šio straipsnio temos požiūriu svarbiau yra kas kita. Po knygos pasirodymo kilo ne tiek akademinė diskusija dėl knygos kokybinių savybių ar minimų faktų, kiek bendra pasipiktinimo banga: kaip galima rašyti knygas apie tautos išdaviką, kolaborantą, etc. Marginaliniuose laikraščiuose pasirodė pasipiktinimo kupini straipsniai, nukreipti prieš Liūtą Mockūną ir net jo pagalbininkus, talkinusius knygos rašymo darbuose. Svarbiausia buvo tai, kad knygos herojus buvo *sovietų kolaborantas*, o mokslinio veikalo apie jį pasirodymas gresia jo, kaip reiškinio, įtraukimu į kolektyvinę istorinę atmintį.

---

7 Liūtas Mockūnas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*. Vilnius: Baltos lankos, 1997.

Lietuvių elgesį XX amžiaus negandose stengtasi apibūdinti taip, kad būtų išvengta kolaboracinių bruožų. Tačiau tie bruožai nesunkiai būdavo atpažįstami *kitų* tautų atveju. Štai kaimynams latviams *a priori* būdavo suteikiamos oportunizmo savybės. Žymus lietuvių visuomenės veikėjas, Laikinosios 1941 m. Lietuvos vyriausybės premjeras, pats savo kailiu patyręs kolaboravimo su naciais įtampas, Juozas Ambrazevičius-Brazaitis 1948 m. emigracijoje publicistinio įkarščio pagautas rašė:

> ... lietuvis yra stipresnės išvidinės kultūros, stipresnių tradicijų, latvis, pvz., yra stipresnės techninės kultūros ir stipresnio oportunizmo (prisitaikymo). Dėl to ir emigracijoje lietuvis išliks ilgiau savitas, latvis greičiau prisitaikys. Lietuvis jausis naujam gyvenimui ilgiau svetimas, latvis lengviau į ji įsilies ir greičiau bus patenkintas[8].

Vėlgi, šis atvejis atskleidžia, kaip pradeda suktis kolektyvinės atminties mechanizmas, kurio padarinys yra bendra nuotaika, kad *savi* yra herojai, *svetimi* – prisitaikėliai ir kolaborantai.

Galima įvairiai aiškinti išryškintus mentalinius lietuvių bruožus. Ne viename straipsnyje ir ne vien istorikams jie turėtų kelti susidomėjimą. Viena yra aišku, jog šiandien nei intelektualinėje Lietuvos istorijoje, nei sociokultūrinės antropologijos požiūriu nėra atlikta sisteminių tyrimų. Šiame straipsnyje turime pasitenkinti viena toli siekiančia prielaida: taip atsitiko dėl specifinės lietuvių istorinės sąmonės vertybinės orientacijos. Ją įtakojo ilgas rusų viešpatavimo Lietuvoje amžius, imperinės valdžios politika krašte. Caro Rusijos laikų lietuviai pačioje Lie-

---

8 Juozas Brazaitis, „Apie kultūros reikalą tremtyje", *Raštai*. T. 5, Chicago, 1984, 77.

tuvoje tiesiog neturėjo sąlygų sąmoningam kolaboravimui – nuo XIX a. vidurio katalikams apskritai nebuvo galima gauti valdiškų tarnybų, o imperijos gilumoje karjerą darę lietuviškos kilmės žmonės išties neretai nustodavo buvę lietuviais. Ne viena dešimtis ar šimtai prasimušusių į tarnybas Rusijos gilumoje asimiliavosi. Visa tai yra gilinimąsi į kolaboravimo istorinę raidą apsunkinančios aplinkybės.

Valenrodizmo *pamokos*

Santykių su krašte viešpataujančiu režimu istorija per paskutiniuosius du šimtus metų rodo, kad šalia maištininkų ir sukilėlių Lietuvoje nuolat atsirasdavo žmonių, supratusių neišvengiamų kompromisų reikšmę. Po Lietuvos prijungimo prie Rusijos imperijos XVIII a. pabaigoje viešpataujantis visuomenės sluoksnis patyrė didžiulį iššūkį, istorikų pavadintą lojalumų krizės laikotarpiu. Tai reiškė, kad vienos generacijos atstovams teko patirti labai daug išbandymų, priesaikų davimo ir jų laužymo. Greta laisvės ir kovos priesaikų buvo sprendžiami pragmatiniai asmeninės ir tėvynės naudos uždaviniai. Kovoti dėl savo krašto laisvės, kaip ir mirti už tėvynę, buvo kilnus ir gražus veiksmas. Iš kitos pusės, bendradarbiauti su okupantu ar priešu rodėsi negražiu ir negeru dalyku. XIX amžiaus pradžioje neretai atsitikdavo taip, kad tiek kovos, tiek kolaboravimo riziką prisiimdavo tie patys išskirtiniai asmenys. Tadeusz Kosciuszko ar Tomasz Wawrzecki – žymiausi pasipriešinimo Rusijai vadai 1793-1795 m. – vėliau prisiekė Aleksandrui I ir nepalaikė tų Lietuvos sluoksnių, kurie siejo Lietuvos valstybės atkūrimo planus su Napo-

leono Bonaparto Prancūzija ir įsiliejo į karo žygio prieš Rusiją gretas.

Tačiau apskritai geriausiu pavyzdžiu čia galėtų būti žymus Lietuvos ir Lenkijos veikėjas kunigaikštis Adomas Jurgis Czartoryski (1770-1861). Jaunystėje atsidūręs Peterburgo dvare, jis priklausė pačių intymiausių Aleksandro I bičiulių rateliui. 1803 m. Czartoryski buvo paskirtas Vilniaus imperatoriškojo universiteto kuratoriumi, tada tai reiškė svarbiausiu švietimo politikos formuotoju didžiulėje buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje. Greta tų pareigų 1804-1806 m. jam buvo patikėta Rusijos užsienio reikalų ministro pozicija. Tačiau vėlesnė rusų politika ir bendradarbiavimo su imperijos valdžia vaisiai nuvylė kunigaikštį – 1815 m. Vienos kongreso išdavos ir galutinis vilčių žlugimas atkurti Lenkijos ir Lietuvos Commonwealth privertė jį pripažinti savo karjeros rusų tarnyboje žlugimą ir rezignuoti[9]. 1830-iais jis pasidarė sukilusios Lenkijos tautinės vyriausybės vadovu, o po sukilimo nuslopinimo tos pačios vyriausybės *in absentia* buvo pasmerktas galvos nukirsdinimui. Atsidūręs emi-gracijoje, vienų emigrantų buvo laikomas tautos didvyriu, kitų – išdaviku dėl kolaboravimo su caru, vėliau tapo nevainikuotu egzilinės Lenkijos ir Lietuvos karaliumi.

Šiandien istorikai nelinkę vartoti išdavystės ar išdaviko kategorijų XIX a. pradžios Lietuvos veikėjų politinei elgsenai aprašyti. Garbės, priesaikos, lojalumo ar ištikimybės prasmės ano meto politinėje kultūroje reiškėsi įvairiais pavidalais ir įvairiomis formomis. Šiandieninėje politinės kultūros ir mentalitetų istorijos istoriografijoje yra

9 Maryan Kukiel, *Czartoryski and European unity*. London, 1955, 135.

susiformavęs požiūris į Lietuvos poeto Adam Mickiewicz poetinį kūrinį *Konradas Valenrodas* kaip į politinės elgsenos XIX a. pradžioje dokumentą. Poemos herojai yra nukeliami į XIV amžiaus kryžiaus žygių prieš Lietuvą epochą. Pagrindinis herojus – lietuvių kilmės riteris Konradas Valenrodas, kuriam poeto valia yra lemta tapti Teutonų ordino magistru. Kūrinio fabula veda per skaudžių pasirinkimų slenksčius, kur Valenrodas turi pasirinkti tarp riterio priesaikos ir tėvynės bei savo tautos balso. Jis pasirenka tautą.

Mickiewicz kūrinys ir jo sukurtas herojus tapo simboline figūra, o kolaboravimo su tautos priešais pasukusių, bet tėvynės meilės jausmų visiškai nepraradusių XIX a. Lietuvos veikėjų elgsenai buvo pritaikytas *valenrodizmo* terminas. *Valenrodizmas* tapo reikšminga, bet prieštaringa visos buvusios Abiejų Tautų Respublikos tautų – lenkų, lietuvių, ukrainiečių[10] – literatūrinės fikcijos bei politinio elito kultūrinės realybės bruožu. Konrado Valenrodo herojus sukėlė nemažą tyrinėtojų dėmesį. Ne kartą buvo samprotauta, kiek šis literatūros kūrinys atspindėjo tikrąją Mickiewicz laikų visuomenės politinės sąmonės problematiką. Lenkų, o pastaruoju metu ir lietuvių istorikai[11] *valenrodizmo* apraiškų ieškojo tarp Vilniaus ir Varšuvos

10 Georg G. Grabowicz, „Franko et Mickiewicz: le wallenrodisme et la crainte de l'influence", Francois-Xavier Coquin et Michel Maslowski (red.) *Le Verbe et L'Histoire: Mickiewicz, La France et L'Europe*. Paris: Institut D'Études Slaves, 2002, 96-103.

11 Maria Janion, *Życie posmiertne Konrada Wallenroda*, Warszawa, 1990; Stefan Chwin, *Literatura a zdrada. Od Konrada Wallenroda do małej Apokalisy*. Krakow, 1993; Halina Beresnevičiūtė-Nosalova. *Lojalumų krizė*.

sąmokslininkų, tarp Peterburgo dekabristų, Lietuvos šviesuomenės konspiracijų aplinkose. XIX amžiaus lietuvių elito lojalumų pasirinkimuose, bent iki 1863-jų metų sukilimo, *valenrodizmas* iš literatūrinės fikcijos išsivystė į politinės elgsenos kategoriją.

Tačiau iki dabar tokia kovotojo-kolaboranto priešprieša yra labiau būdinga lenkų istorinei minčiai – lietuviškoje tradicijoje ji palikus menkesnį pėdsaką. Lietuvių istorinėje atmintyje ir požiūryje labiau įprasta galvoti, kad lietuvių tauta per visą XIX a. kovojo sunkią ir negailestingą kovą su okupantais rusais. Tačiau, anot Vinco Trumpos, tokiomis nuostatomis „mes dažnai nukeliame į praeitį tik tuščią frazę, nukaltą politikų, o kartais ir istorikų, daug vėliau, toli jau po įvykių"[12]. Autoriaus nuomone, svarbiausių XIX amžiaus lietuvių Atgimimo veikėjų – Motiejaus Valančiaus ir Simono Daukanto – politinės biografijos greičiau turėtų būti kolaboravimo, o ne atviros kovos už šalies laisvę istorija.

Tokio bendradarbiavimo su rusų valdžia pavyzdžiu pirmiausia galima laikyti simbolinę XIX a. vidurio lietuvių sąjūdžio figūrą – Žemaičių vyskupą (1850-1875) Motiejų Valančių, kurio veikla tiek amžininkų darbuose, tiek istorikų tyrinėjimuose buvo vertinama labai prieštaringai: nuo nusižeminusio rusų valdžios talkininko (ypač 1863 m. sukilime) iki užsispyrusio politinio priešgynos, gebėjusio nuolat balansuoti ant legalių galimybių ribos. Valančiaus unikalumas pasireiškė tuo, kad jis sugebėjo išsilaikyti vyskupo soste tais laikais, kai prieš rusų valdžios represijas neatsilaikė joks kitas buvusių Didžiosios Kunigaikštystės žemių vyskupas.

---

12 Trumpa, *Kovotojai ir kolaborantai*, 65.

Taip pat pastebėtina, kad 1830-31 m. sukilimo audros pirmosios lietuviškai parašytos Lietuvos istorijos autorių Simoną Daukantą užklupo, šiam tarnaujant Rygos generalgubernatoriui. Išties, nei garsiosiose antro dešimtmečio studentų konspiracijose, nei vėlesnėje antirusiškoje patriotinėje veikloje Daukantas nepasireiškė, tačiau jo knygų pasirodymas vis vien kėlė didelį valdžios įtarimą.

Apmąstant lietuviško prisitaikymo įgūdžių ir *vallenrodizmo* reiškinius, bent jau per antrą Romanovų viešpatavimo Lietuvoje šimtmečio pusę tik silpstančio bajorų luomo žmonės tiesiogiai priėmė Adam Mickiewicz *Konrado Valenrodo* iššūkį – tik šiame sluoksnyje tarpo *valenrodizmo* sąmonė. Mažiau sofistikuotoje publikoje tai nebuvo populiaru. Galiausiai, po 1863 m. sukilimo nuslopinimo ir agresyvios prievartinės lietuvių rusifikacijos politikos įvedimo, lietuviai negalėjo gauti jokio valdiško darbo. Nei administraciniame aparate, nei valdiškose mokyklose katalikai nebuvo įdarbinami. Tad šiuo laikotarpiu masiškesnio sąmoningo kolaboravimo aspektai buvo atsverti nelegalios spaudos platinimo, rusiškos švietimo sistemos ignoravimo.

Lietuvių istorinės sąmonės paribyje yra atsidūrę tik keli naujosios Atgimimo kartos kolaboracinių avantiūrų pėdsakai. Vienas iš pirmojo nelegalaus periodinio lietuvių leidinio *Aušra* leidėjų Jonas Šliūpas yra bandęs įtikinti Rusijos valdžią, kad yra pasiruošęs kolaboruoti su administracija antilenkiškos politikos vykdyme, jei bus palengvintos lietuvių kultūrinės veiklos sąlygos. Tačiau šis mėginimas tik sukėlė visuomenės nepasitenkinimą, bet neįtikino rusų valdžios. Vietoj apsimestinės pretenzijos suvaidinti Valenrodo vaidmenį Šliūpas turėjo emigruoti į Jungtines Amerikos Valstijas.

Apibendrinant pirmąsias *valenrodizmo* pamokas lietuvių politinėje kultūroje, galima teigti kad tikrasis *valenrodizmas*, kaip heroiškas kolaboravimo tipas, lietuvių visuomenėje visiškai atsiskleidė tik po Molotov'o-Ribbentrop'o pakto. Tačiau jis taip įsimaišė į bendrą kolaboravimo su sovietais ir naciais patirčių kontekstą, kad šiandieniniams tyrinėtojams jo atpažinimas kelia tikrai didelių sunkumų.

Lietuviškasis kolaboravimas II Pasaulinio karo metais: „pirmasis sovietmetis"

Lietuviškojo kolaboravimo bruožai išsirutuliojo per tris skirtingo ilgio periodus. Trumpiausias buvo sovietų okupacijos ir pradinės sovietizacijos periodas (liaudyje kartais vadinamas *pirmuoju sovietmečiu*), trukęs tik vienerius metus (1940 06 – 1941 06), nacių okupacijos metai tęsėsi ne ką ilgiau – nuo 1941 06 iki 1944 rudens, o po to sekęs *antrasis sovietmetis* apėmė ištisą epochą, per kurią pasikeitė ne tik pačios Sovietų Sąjungos režimo charakteris, bet net kelios lietuvių kartos. Per visus tris periodus galima stebėti tą patį prisitaikymo ir bendradarbiavimo su okupacine valdžia reiškinį. Dramatiškame kelyje nuo 1940-jų iki 1990-jų lietuvių kolaboravimas su savo skriaudėjais keitė parametrus. Skirtingų kartų atstovai skirtingai sprendė Valenrodo bei kitų istorinės mitologijos herojų dilemas. Keitėsi esminės kolaboravimo aplinkybės, kurias lėmė skirtingas okupacijos laiko pojūtis. Buvo einama nuo kolaboravimo, atmiešto tiesiogine viltimi išsaugoti Lietuvos suverenumo likučius, iki tiesiog natūralaus susigyvenimo su režimu, pamirštant politinės nepriklausomybės siekius. Tačiau kad ir kaip būtų besikeitę kola-

boravimo bruožai, nekyla abejonių, jog tiek 1940-iais, tiek 1980-iais mes turime reikalą su tuo pačiu sociopolitiniu reiškiniu. Kolaboravimas yra kolaboravimas, o lietuviai – tipiška kolaborantų tauta, išvystyto kolektyvinio prisitaikymo jausmo dėka sugebėjusi išlikti ir galbūt net sumažinti okupacinių bei totalitarinių režimų nešamą blogį.

Bet visgi kolaboravimas nelygu kolaboravimui. Tuos skirtumus ir panašumus pirmiausia lėmė tai, kad pirmasis sovietmetis ir nacių okupacija buvo suvokiama II Pasaulinio karo kontekste. Nei 1940-jų vasarą, nei 1941-jų rudenį, nei galiausiai 1943-iais niekas Lietuvoje negalėjo žinoti nei karo baigties, nei tos baigties išdavų. Pokarinė situacija pamažu sklaidė tuos okupacijos laikinumo miražus ir vertė skausmingai susitaikyti su mintimi, kad Sovietai neišeis greitai, kad naujoji *šaltojo karo* pasaulėtvarka yra ne vienadienis, bet ilgalaikis reiškinys. Pamažu tokia samprata įsivyravo abejose *geležinės uždangos* pusėse susibūrusių lietuvių veikėjų galvose. Ir nors kolaboravimo prasmes ir kainas labiausiai ir tiesiogiai turėjo spręsti okupuoto krašto visuomenė, emigracijos autorių galvose nemažai minčių buvo skirta kolaboracijai apmąstyti.

Labai prieštaringas būsenas išgyveno *pirmojo sovietmečio* lietuvių politikai. Tai lėmė prieš II Pasaulinį karą išryškėję Antano Smetonos režimo krizės ženklai. 1940-tieji ir sovietinės okupacijos pradžia ne nuo pirmos dienos atrodė kaip galutinė katastrofa. Opozicija Smetonos režimui buvo pakankamai energinga, kad ji nebūtų pajutusi bent krislo pasitenkinimo dėl nekenčiamo diktatoriaus nuvertimo. Tai išgyveno tiek kairiojo, tiek dešiniojo-

katalikiškojo politinio sparno veikėjai. Sovietinių represijų palaipsnis stiprėjimas greitai sklaidė kompromiso viltis.

Pagrindinės politinio elito jėgos, nepaisant Smetonos ir jo artimiausios aplinkos pabėgimo į Vokietiją, liko Lietuvoje. Bent pradžioje net tautininkas Krėvė-Mickevičius tikėjo, kad kolaboravimas su marionetine vyriausybe padės išsaugoti mongolišką, liaudies demokratijos su sovietų tankais, bet formaliai atskiros Lietuvos valstybės įvaizdį. Tai buvo gundanti, bet, kaip netrukus paaiškėjo, beviltiška iliuzija. Net senasis Lietuvos krikščionių demokratų partijos lyderis bei įžvalgus politikas kunigas Krupavičius gana intensyviai dalyvavo derybose su sovietų slaptų tarnybų atstovais dėl galimo kolaboravimo. Jis net bandė rašyti savotišką traktatą apie Katalikų bažnyčios susigyvenimo su komunizmu perspektyvą, bet savo teorinių nuostatų nespėjo patikrinti. Vieneri metai okupacijos nebuvo pakankamas laiko tarpas tai padaryti. Hitlerinės kariuomenės puolimas 1941 m. birželio 22 d. pakeitė okupacinės kariuomenės uniformas ir užminė naujas kolaboravimo mįsles.

Apie kairiosios orientacijos politikus netenka kalbėti – jie ir idėjiškai linko prie socialistinio prometėjizmo miražų. Sovietinės okupacijos išvakarėse didelį vaidmenį vaidino ne tiek negausi Lietuvos komunistų partija, kiek labiau viešą opiniją įtakojusi kairioji inteligentija. Anot Štromo,

> ta aplinkybė, kad Lietuvos kairiosios inteligentijos dalis tapo aktyvia tarybinės okupacijos šalininke ir jos įvestos santvarkos ramsčiu, buvo kažkur visiškai dėsninga. Ir neteisinga būtų galvoti, kad pavyzdžiui, Liudas Gira ar Petras Cvirka, Salomėja Nėris ar Antanas Venclova grynai prisitaikėliškais ar karjeristiniais sumetimais užėmė tokią

aktyvaus tarybų valdžios rėmimo poziciją. Jų motyvai iš pradžių buvo greičiausiai nuoširdūs ir netgi idėjiniai[14].

Štromas gan atlaidžiai vertina šio tipo sovietų kolaborantų elgsenas, pastebėdamas vidinio dramatizmo, įsitikinimų ir užgriuvusios realybės prieštaringumus:

> Nepriklausomybės sąlygomis buvę nepataisomais romantikais, šie asmenys nepalyginamai baisesnėse tarybinės tikrovės sąlygose tiesiog išmoko būti dar labiau nepataisomais realistais[15].

Štromas taikliai atpažįsta idėjinių kolaborantų su Sovietais metamorfozes. Tačiau padėtis keitėsi greitai ir nuoširdaus kolaboravimo energija išseko: 1941-jų birželio mėnesio lietuvių elito deportacijos greitai parodė, kas buvo iliuzija, o kas – tiesiog klaida.

Pirmasis sovietmetis diktavo savas kolaboravimo sąlygas. Sovietų okupacijos strategams iš dalies pavyko išsaugoti Lietuvos valstybės institucijų tęstinumo įvaizdį, o dauguma tarnautojų tiesiog turėjo dirbti toliau, kamuojami pasimetimo, baimės, įtarumo, matydami, kaip pamažu iš akiračio ima dingti aktyviausi nepriklausomos Lietuvos politikos ir visuomenės veikėjai. Tą patį patyrė ir Lietuvos kariuomenė, kuri nebuvo iškart panaikinta, bet laipsniškai integruota į Raudonosios armijos sudėtį. Formaliai žiūrint, visus tose institucijose dirbusius lietuvius šiandien galėtume pavadinti sovietų kolaborantais, tačiau dauguma jų šitaip nesijautė. Palaipsniai sovietizacijos žingsniai per tuos mėnesius iš esmės nesukūrė lemtingo pasirinkimo

---

14 Štromas, *Politinė sąmonė Lietuvoje*, 13-14.
15 Ibid.

progos tai masei Lietuvos žmonių. Tokie iššūkiai užgriuvo atskiras visuomenės grupes, kurių atstovams pasirinkimas, kur eiti – į antisovietinį pogrindį ar prisitaikyti, paklusti ir bendradarbiauti – tapo labiau aktualus. Tikros ir tiesioginės kolaboravimo formos išsivystė kovos su okupantu alternatyvoje.

Būtina turėti omenyje, kad šiame dramatiškame, bet trumpame laikotarpyje lietuvių visuomenės intelektualinis potencialas iš esmės dar buvo išsaugotas, o tautinės valstybės nepriklausomybės idėja galėjo tarpti paslėptomis formomis. Kita vertus, tai leido kultivuoti ne tik įvairias pasipriešinimo formas, bet ir sudėtingesnes kolaboravimo alternatyvas, reikalavusias sofistikuoto politinio elgesio, gudresnių tokio bendradarbiavimo ar formalaus konformizmo būdų, kurie neįmanomi be intelektualinio pasirengimo. Tai išties buvo lietuviškojo *valenrodizmo* atgaivinimo laikas. Adam Mickiewicz kūrybos populiarumas Lietuvos tragedijos akivaizdoje buvo tikrai didelis.

Pirmojo sovietmečio sąlygomis susiformavusio kolaboracinio politinės sąmonės charakterio apibūdinimui labai padeda Karolio Drungos, antisovietinės ir antinacinės rezistencijos dalyvio, 1941 m. birželio sukilėlio samprotavimai. Įžvalgus ir subtilus politinis galvotojas Drunga pastebėjo, kad II Pasaulinio karo metu buvo atsiradusios gana specifinės tokio bendradarbiavimo su okupaciniais režimais formos, kurios pavadintinos *patriotiniu kolaboravimu*. Po karo atsidūręs emigracijoje ir aktyviai įsijungęs į nuolatinius debatus apie bendradarbiavimą su okupuotos Lietuvos žmonėmis, jis septintame dešimtmetyje rašė:

> Visi vyresnių kartų išeiviai yra pažinę dvi totalitarinių jėgų okupacijas: pirmąją sovietų 1940-1941 ir

nacistinę 1941-1944. Ir nors pastaroji dėl karo ir kai kurių kitų istorinių aplinkybių nespėjo dar pilnai prasisunkti iki dugno, visgi žmogaus gyvybė bei laisvė jų abiejų metu buvo išimtinoje ir sauvališkoje okupacinės valdžios galioje. Vienok, kokia okupacija bebūtų, mes niekad nebūtume linkėję, kad Lietuvoje jų metu būtų nustoję veikti ligoninės, elektros jėgainės, mokyklos, vandentiekis, maisto tiekimas ir kita. Nors ir žiauriausiose okupacijose pavergtoje tautoje reikia žmonių, kurie sugebėtų bei sutiktų išlaikyti sąlygas, be kurių gyvenimas sustoja[16].

Šie lietuvių rezistencijos veterano politiniai samprotavimai labai taikliai atspindi sudėtingą krašto kolaboracinę būseną II Pasaulinio karo metais.

Lietuviškasis kolaboravimas II Pasaulinio karo metais: nacių okupacija

Nacių okupacija buvo ypatingas lietuvių kolaboracinio išradingumo išbandymų metas. Pirmiausia, to kolaboravimo pradžia glūdi dar pirmame sovietmetyje: iš Reiche susikūrusio *Lietuvių aktyvistų fronto* buvo daroma 5-oji nacių kolona, nepaisant to, jog ne visi frontininkai ir tikrai ne visi 1941 m. birželio sukilėliai tokios kolonos sąmoningais nariais jautėsi. Sovietų okupacijos akivaizdoje visiškai dėsningai buvo ieškoma atramos taškų pasipriešinimo veiksmams organizuoti. Tad nacistinės Vokietijos planuose Rytuose negalėjo neatsirasti vietos Sovietų režimu bei Lietuvos valstybės naikinimu nepatenkintų ele-

---

16 Septinto dešimtmečio viduryje rašyto politinio pareiškimo projekto, kurio autorius buvo Karolis Drunga, rankraštis „Išeivijos ryšių su Lietuva prieigose" Liūto Mockūno buvo paskelbtas po autoriaus mirties čikagiškame mėnraštyje *Akiračiai*, 2003, nr. 2, 4.

mentų išnaudojimui. Tarp sovietų ir nacių girnų buvo malami ir patriotinės idėjos, ir tautinių vertybių bei demokratinių vilčių likučiai.

Lietuvių aktyvistai, nepriklausomybės idėjų puoselėtojai ir ryžtingai kovai pasiruošę žmonės turėjo pasirinkti iš kelių miglotų, tik spėlionėmis bei daugiau mažiau išvystyta politine intuicija paremtų rizikos faktorių. Deja, XX a. vidurio istorija parodė, kokios menkos buvo tikrosios pasirinkimo galimybės ir kokias tragiškas pasekmes galėjo sukelti net pačios iškiliausios idėjos.

Labai svarbus klausimas yra, kiek nuoširdžių nacionalsocializmo idėjų šalininkų būta Lietuvoje prieš II Pasaulinį karą? Kokių motyvų, savijautų ir prietarų visuma lėmė polinkį nacizmo ar komunizmo link? Galiausiai, ar būta skirtumų tarp politinių sluoksnių ir masinės opinijos orientacijų šiuo klausimu? Deja, šiandieninis lietuviško kolaboravimo su sovietais ir naciais istoriografijos lygis dar neleidžia vienareikšmiškai į tai atsakyti, nors atviri politiniai pokalbiai Pirmosios Respublikos laikais nuolat atvesdavo prie klausimų, susijusių su Vokietijos ar Rusijos pavojais. Kuri iš ano meto politinių grobuonių greičiau būtų suvirškinusi Lietuvą su visais jos tautiniais, kultūriniais savitumais? Ir nors lietuvių visuomenei nebuvo žinoma nacių strategų braižoma Baltijos tautų likimo trajektorija, regis, per visus Lietuvos nepriklausomybės atstatymo bei Pirmosios Respublikos gyvavimo dešimtmečius tiek nacionalistiniai-klerikaliniai, tiek liberaliniai-demokratiniai politiniai sluoksniai buvo labiau linkę pripažinti Vokietijos pavojų kaip didesnę blogybę. Nereikia užmiršti, kad vyresnioji lietuvių politikų karta jau seniai buvo patyrusi tokių pavojingų alternatyvų praktinį

poveikį ir suvokė, kad „vokiečiai grėsmingi dėl savo *Drang nach Osten*, dėl savo eksterminacinės ir sistemiškos politikos"[17].

Nėra abejonių, kad po Sovietų intervencijos visuomenės nuotaikos gerokai pakrypo Vokietijos link. Tačiau net tada senesnės kartos ir labiau patyrę bei įžvalgūs politikai rezervuočiau žiūrėjo į nacistinės Vokietijos galimus vaidmenis Lietuvos nepriklausomybės byloje. Net Mykolas Krupavičius, atrodo, bent iš pradžių matė Sovietų Rusiją kaip mažesnę blogybę, nei nacistinę Vokietiją.

Jaunesniųjų katalikško sparno politikų nuostatose ta dviejų blogybių alternatyva buvo palankesnė vokiečiams. Po kurio laiko, po karo pabaigos Juozas Ambrazevičius (emigracijoje tapęs Brazaičiu) savo knygoje *Vienų vieni* liudijo, kad istorinė patirtis Vokietijos–Sovietų Sąjungos išvakarėse vertė daryti tokią išvadą: „Lietuvos priešas Nr.1 yra Sovietų Sąjunga, priešas Nr. 2 yra nacinė Vokietija, kovojanti su Lietuvos priešu Nr.1"[18]. Neabejotina, kad

---

17 Michal Romer, *Lietuva karo akivaizdoje*, Vilnius: Baltos lankos. T. 3, 221.
Bene geriausiai tipiškas lietuvių nuotaikas I Pasaulinio karo metu yra charakterizavęs Lietuvos politikos ir liberalus visuomenės veikėjas Mykolas Romeris, kuris buvo didelis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstatymo idėjos šalininkas. Kurį laiką jis buvo Lenkijos atstatymo svarbiausio veikėjo Jozefo Pilsudskio šalininkas, galutinai nusisukęs nuo maršalo po Želigowskio įvykdyto Viniaus krašto užėmimo. Visas 1915 m. konfidencialaus memorialo lenkų judėjimo vadovybei tekstas buvo paskelbtas: Michal Romer, „Litwa wobiec wojny. Poufny memorial z sierpnia 1915 r.", (red.: Wiktor Sukiennicki) *Zeszyty Historyczne*, z. 17, Paryž, 1970, 56-127.

18 Juozas Brazaitis, *Vienų vieni*. Vilnius, 1990, 75–76.

Lietuvos masinėje sąmonėje vokiškosios civilizacijos ir tvarkos autoritetas pranoko rusiškos perspektyvos svorį, t.y. masinėje sąmonėje kolaboravimas su vokiečiais turėjo pakankamai palankią dirvą. Tikėtina, kad netolimoje ateityje politinės antropologijos ir istorijos tyrinėjimai padės giliau įsiskverbti į šias lemtingas kolaboracijos istorijos aplinkybes.

1941-jų birželio sukilimas ir nacių įžengimas į Lietuvą deklaruojamos nepriklausomybės viltis derino su priesakais įsijungti į hitlerinės *naujosios Europos* kūrimo darbą. Nepaisant to, kad Laikinoji vyriausybė gyvavo vos mėnesį, ir nepaisant to, kad ji nebuvo nuoširdi nacių kolaborantė, jos siekiai užsitarnauti nacių pasitikėjimą įvėlė ją į kruviniausius antrosios nacių okupacijos ir Holokausto pradžios įvykius.

Lietuvių fronto aplinkoje nuoširdžių kolaborantų su naciais tikriausiai nebuvo daugiau negu idėjinių sovietinio režimo šalininkų. 1941-jų vasarą ir rudenį rašydami pataikaujančias panegirikas Hitleriui ar naujosios Europos idėjoms Laikinosios vyriausybės vadovo Juozo Ambrazevičiaus aplinkos žmonės vengė aštresnės kritikos net tais nacių politikos klausimais (Holokausto visų pirma), kuriais toje aplinkoje iš tiesų buvo nuoširdžiai baisimasi. Beje, tas pats Ambrazevičius gana taikliai yra apibūdinęs, kuo skyrėsi sovietų ir nacių okupaciniai režimai ir kokios kolaboravimo formos buvo tų režimų suformuotos. Anot laikinosios vyriausybės ministro pirmininko:

> bolševikai leido lietuviams turėti kai kurias politinės laisvės formų fikcijas – vadintis respublika, turėti ministerių ar komisarų titulus, bet nepaliko politinės laisvės turinio – valstybinio savarankiškumo nei pilietinių asmens teisių: minties, ideologijos, asmens gyvenimo laisvės.

> Nacinės okupacijos vykdytojai apie politines formas nekalbėjo, bet paliko daugiau asmens laisvės turinio, neprievartaudami jo įsitikinimų[19].

Minėtame veikale yra ir daugiau sovietų ir nacių okupacinių elgsenų palyginimų, kurie iki šiol nėra patikrinti solidesnių, pirminiais šaltiniais paremtų istorikų darbų. *Vienų vieni* autorius įžvelgė moralinius okupantų nusiteikimo skirtumus, iš kurių plaukė didesnis ar mažesnis uolumas, atsidėjimas režimui vykdyti. Bolševikai buvo apsėsti naikinimo siekių: naikinti esamus socialinius santykius, esamą tvarką, institucijas, joms vadovavusius žmo-nes. Vokiečiai gi norėjo pirmiausiai naudotis viskuo, kas galėjo būti naudinga karo reikmėms:

> Lietuviams buvo naudingesni vokiečių moraliniai nusiteikimai, nes lengviau buvo vokietis pareigūnas patenkinamas, kad jis nenaikintų vietos žmonių gyvenimo. Niekuo negalėjo būti sustabdytas bolševikinio pareigūno naikinimo sadizmas, nes tai priklausė prie režimo esmės[20].

Ambrazevičiaus nuomone, buvo skirtinga okupantų taktika: bolševikai vartoję klastą, apgaulę, o vokiečiai buvę ciniškai atviri. Iš kitos pusės, nacių taktika buvusi brutaliai primityvi šalia bolševikų demoniškai rafinuotos taktikos, tačiau lietuvių reikalams ji buvusi naudingesnė, nes iš karto atidengė vokiečių planus ir padėjo lietuviams tuč-tuojau susiorientuoti[21].

Nuoširdžių lietuvių nacistų buvo nedaug, bet, kaip rodo spaudai rengiami vietinių nacionalsocialistų lyderio

---

19 Ibid., 75.
20 Ibid., 101.
21 Ibid., 102.

Laimučio Felikso Blyno dienoraščiai, kartais jie galėjo būti net drąsesni kruvinų represijų kritikai, nei nenuoširdieji kolaborantai. Šį fenomeną paryškina faktai, liečiantys tiesioginius okupacinio režimo kolaborantus-tarėjus. Prano Germanto-Meškausko ir kitų į atvirą kolaboravimą su naciais nuėjusių veikėjų kritinės nuostatos režimo atžvilgiu buvo reiškiamos stipriau, nei buvusios Laikinosios vyriausybės sluoksniuose. Jiems galiausiai teko ir nacių koncлagerių duonos patirti. Gal tai lėmė laikas, tačiau vertėtų atkreipti dėmesį į sociopsichologinius to reiškinio aspektus. Tiek nacių, tiek sovietmečių laikais nuoširdieji, idėjiniai kolaborantai leisdavosi į aštresnę okupacinio režimo kritiką, nei apsimetėliai. Ši savybė yra labai svarbi, nulemianti lietuvių visuomenės kolaboracinius įgūdžius.

Nors naciai okupuotose Baltijos šalyse, bent Vokietijos-Sovietų Sąjungos karo pradžioje, didesnio dėmesio į gyventojų nuotaikas nekreipė, Lietuvos vietinės administracijos sandara kažkiek skyrėsi nuo Latvijos ir Estijos. Jei šiaurinėse kaimynėse vietos administracija ir okupacinės valdžios komisariatai buvo sujungti, Lietuvoje vokiečių generalinio komisaro ir lietuvių tarėjų institucijos veikė paraleliai. Tai stiprino kai kurių administracijos įstaigų lietuviškumo ar savarankiškumo regimybę, o nuo to priklausė kolaboravimo sąmonės formos. Vokiečių okupacinė valdžia nesiekė pakeisti administracijos darbuotojų nuo viršaus iki apačios, kaip tą darė sovietai, bet tenkinosi tik akylesne vadovaujančio personalo priežiūra.

Tad krašto administracijoje išsiskyrė bent trys tarnautojų grupės. Pirmoji, negausi vokiečių naujai paskirtų lietuvių valdininkų grupė. Antroji – iš Vokietijos sugrįžę ar sugrąžinti Lietuvos vokiečiai. Tačiau trečioji, anot Ambra-

zevičiaus, gausiausia grupė – apskričių viršininkai, burmistrai, policijos vadai, nekalbant jau apie švietimo įstaigų direktorius, rektorius, etc. buvo paskirti dar Lietuvos laikinosios vyriausybės. Šis sluoksnis laikytinas nenuoširdaus, nenuoseklaus ir prieštaringo kolaboravimo sluoksniu. Paties Laikinosios vyriausybės vadovo požiūriu jo vadovauta institucija jokia prasme nebuvusi nacių kolaborantė – ji siekusi nacionalinės nepriklausomybės ir tiesiog bandžiusi konformistinės diplomatijos priemonėmis laimėti Lietuvai kuo daugiau teisių. Deja, tragiškos karo aplinkybės, antisemitizmo ir antikomunizmo suplakimas į viena šias pastangas atvedė prie Holokausto baisybių, sukurdamos patogias prielaidas nacių suplanuotam žydų klausimo *final decision*.

Kadangi nacių režimas dėl karo ir kai kurių kitų istorinių aplinkybių nespėjo dar pilnai prasisunkti iki dugno, t.y. okupacinė valdžia, nepaisant visų karo žiaurumų ir represijų, nepajėgė kontroliuoti viso visuomenės gyvenimo, tai kūrė prielaidas tam tikram rezistencinių bei kolaboracinių veiksmų persipynimui.

Nacių režimo laikais Lietuvos administracijoje, policijoje, netgi slaptosiosios tarnybose buvo žmonių, kurie palaikė nepriklausomybės siekius ir turėjo kontaktus su pogrindžio veikėjais. Antinacinės rezistencijos grupės, kurios jautė įvykių Rytų fronte lemiamą reikšmę, stengėsi vystyti savo veiklą taip, kad netaptų sovietų ofenzyvos talkininkais. Šią dvilypę padėtį matė akylesni rezistencijos dalyviai, matė tai ir sovietų saugumiečiai, po karo Lietuvos antinacinį pogrindį vertinę tik kaip pasirengimą antisovietinei veiklai. Štai Lietuvos laisvės kovotojas Karolis Drunga, pirmaisiais pokario metais rusų saugumiečio

spaudžiamas į kampą dėl savo antinacinės rezistencijos, paklausė, ar kova prieš vokiečius vertintina kaip nusikaltimas sovietų valdžiai. Tardytojo buvo tiesiai atrėžta, kad tai „buvo tik lietuvių ‚treniruotė' pasipriešinimui prieš sovietinę santvarką"[22].

Abiem šiais periodais rutuliojosi tam tikra kolaboracinė – nors ne vienodo pločio bei gylio – srovė, kurią Drunga yra pavadinęs *patriotiniu kolaboravimu*, kuris išties primena jau nesyk išryškintus lietuviškojo *valenrodizmo* bruožus. Net paviršutiniai istorikų tyrinėjimai rodo, kad lietuviškos administracijos pareigūnų ne kartą buvo stengtasi apsaugoti, dėl to ir nukentėta. Dešimtys tarnautojų ir policininkų patys atsidūrė okupaciniuose kalėjimuose. Deja, žudomų žydų atžvilgiu tokio pilietinio solidarumo atvejai buvo itin reti. Dėl nacių okupacinio režimo trumpalaikiškumo ir administracijos specifikos tiek rezistencija, tiek kolaboravimo versijos buvo gana įvairios, sofistikuotos, turėjusios šiokios tokios politinės erdvės manevrams. Visa tai greitai išnyko, sovietams vėl okupavus Lietuvą ir prasidėjus antrajam sovietmečiui.

Nuo kolaboravimo prie susigyvenimo

Sovietmetis buvo labai nevienalytis. Ginkluotos antisovietinės kovos laikas (1945-1953) ir sovietų imituoto pilietinio karo aplinkybės išugdė keliolikos tūkstančių aktyvistų sluoksnį. Pačias žiauriausias represijas ir masines deportacijas sovietų valdžia dangstė metodiškai vykdoma idėjine indoktrinacija. Totalitarizmo gyliu bei demagoginiu efektyvumu sovietai iš tiesų pranoko nacius. Tie

---

22 Mockūnas, *Pavargęs herojus*, 126.

antinacinės rezistencijos veteranai, kurie pabandė tęsti savo pogrindinę veiklą, greitai įsitikino, kad egzistavimo sąlygos nepaprastai skiriasi. Nepaisant kai kurių partizaninės kovos oponentų pastangų permesti antisovietinės kovos energiją į pasyvesnes, pogrindinės veiklos vėžes, sovietų represinė mašina vertė nuolat daryti radikalius sprendimus: arba rinktis konformistinę, kolaboracinę poziciją, arba griebtis ginklo.

Partizaninio karo organizatoriai patys neretai suvokė šios pasipriešinimo formos kraštutinumą. Tai, kad vokiečių okupacijos metais antinacinis pogrindis nesukėlė platesnių partizaninių reiškinių, iš dalies reiškė būtent tą faktą, jog tomis sąlygomis pasyvaus neginkluoto pasipriešinimo veiksmai buvo įmanomi. Juk į aktyvius, atviros kovos veiksmus net lenkų Armija Krajowa pakilo tik artinantis Raudonajai armijai. Iš esmės kelis karo metus buvo kaupiamos jėgos, ruošiami kovotojai ir laukiama tinkamo momento. Štai vienas profesionaliausių lietuvių partizanų vadų, buvęs Lietuvos kariuomenės generalinio štabo pulkininkas leitenantas Juozas Vitkus-Kazimieraitis taip pat neatmetė tam tikro prisitaikymo prie sovietų valdžios galimybių. Drungos liudijimu, jis yra išdėstęs tokį požiūrį:

> Savo gretose aš nenoriu matyti partizanų, kurie ateina vien iš patriotizmo. *Priimu tik tuos, kuriems kito kelio neliko:* kurie yra pasmerkti, gaudomi išvežimui ir pan. Tuos, kurie gali kaip nors „legaliai" išsilaikyti, aš raginu grįžti ir gyventi, kol įmanoma natūraliose aplinkybėse. Aš žinau, kad čia greitai niekas neišsispręs, nors mano vyrai galvoja, kad kitą pavasarį būsime išlaisvinti[23].

---

[23] „Apie sėklą, krauju laistomą" (Pasikalbėjimas apie rezistenciją Lietuvoje su Karoliu Drunga), *Dirva*, 1965, gegužės 19 d.; plg. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, 128-129.

Trečias kelias, susijęs su rezistencijos racionalizavimu, jėgų tausojimu, įsiskverbimu į civilines įstaigas – visa tai pamažu darėsi nebeįmanoma sovietmečiu. Visas tarnautojų tinklas buvo keičiamas naujais žmonėmis, žemės ūkio nacionalizacija ir kolektyvizacija, lydima masinių deportacijų, iš pamatų sugriovė tą visuomenės tvarką, ant kurios galėjo būti statoma neginkluota rezistencija. Sovietinio totalitarizmo mastai buvo tokie, kad po partizaninio karo pabaigos tik negausios žmonių grupės ar net individai įstengė išbandyti antisovietinio pogrindžio galimybes.

Pokario kolaboravimo formas lėmė ir daugiau faktorių. Pirmiausia pažymėtinas lietuvių visuomenės, turėjusios pasitikti sovietų valdžią, intelektualinio pajėgumo sumažėjimas. Vejami sovietinių represijų baimės kartu su vokiečių kariuomene ir 60 000 karo pabėgėlių Lietuvą paliko didžioji dalis administracijos tarnautojų, intelektualinių lyderių, mokslininkų, rašytojų ir menininkų. Tad visą administracinį tinklą sovietai turėjo austi iš naujo.

Kadangi idėjinių komunistų buvo nedaug, o ir keli tūkstančiai tiesioginių rusų kariuomenės kolaborantų – oficialiai vadinamų *liaudies gynėjų*, tos pačios liaudies pravardžiuojamų *stribais* – dalyvavimas dar neleido sukurti visos sovietinės krašto valdžios, reikėjo labai greito naujo kolaboracinio sluoksnio suformavimo. Jo rekrūtavimas vyko efektyviai, išnaudojant žemutinių socialinių sluoksnių atsiteisimo instinktus bei milžiniškas sovietinės indoktrinacijos pajėgas. Šis procesas yra labai gerai išanalizuotas Štromo knygoje *Politinė sąmonė Lietuvoje*. Jo manymu, sovietams pavyko iš lietuviškų darbininkų ir darbo valstiečių vaikų, kurie dėl bet kokių paskatų (nesvarbu, idėjinių ar savanaudiškų) pasiryžo tapti naujo

tarybinio gyvenimo veiksniais, suformuoti svarbiausias sovietinio aparato grandis. Tas procesas buvo toks greitas, jog tikrai galėjo svaiginti šviesesnių asmeninio gyvenimo perspektyvų nejutusių skurdo sluoksnio išeivius. Stipendijuojami pagreitinti gimnazijų kursai (pvz. 8 klasės per 3 metus), vakarinės mokyklos dirbantiems gamyklose ar administracijos aparate leido įsigyti brandos atestatus pusmoksliams prasimušėliams, ideologinėmis fikcijomis tenkinantiems savo karjeros geismus.

Buvo sukurta visa sovietinių akademijų sistema, turėjusi pagreitinti savų specialistų paruošimą. Štromas rašė:

> Pavyzdžiui, vos rašyti mokantį žmogų iš kaimo pasiųsdavo 6 mėnesiams į vadinamąją „bacharovišką akademiją" (Bacharovas buvo anuo metu Lietuvos TSR prokuroras), ir iš jos jis jau išeidavo prokuroru ar teisėju. Dar kai aš dirbau advokatu (1952-1955), teisėjas ar prokuroras su aukštuoju mokslu Lietuvoje buvo didelė retenybė. Buvę kalviai, kareiviai, staliai, žemdirbiai ir panašių profesijų žmonės, visi be išimties mažaraščiai, absoliučiai dominavo Lietuvos TSR teismo bei prokuratūros sistemą[24].

Tokiais principais buvo formuojamos ir kitos sovietų valdžios aparato grandys, iš dalies net literatūros bei meno gyvenimas. Komjaunuoliško romantizmo ir naujo pasaulio kūrimo aistros pagauti ar tiesiog galimybės iškopti į visuomenės gyvenimo viršūnę suvilioti naujieji Lietuvos bolševikai pasidarė ištikimiausiais kolaborantais, nesvarbu, kokiame viešojo gyvenimo bare – saugume, teisme ar poezijoje, – jie turėjo tą partijos kario misiją vykdyti.

Tačiau vėlgi, aukšto intelektualinio-idėjinio lygio komunizmo šauklių ir nuoširdžių pataikautojų nebuvo

---

[24] Štromas, *Politinė sąmonė Lietuvoje*, 17.

labai daug. Dalis dar nepriklausomybės laikais šviesia komunizmo ateitimi įtikėjusių, bet savaip suprasto patriotizmo nepraradusių veikėjų skaudžiai nusivylė sovietinimo realijomis. Lietuvos komunistų partija pradžioje buvusi nedidelė, vėliau sparčiai augo, integruodama naująją nomenklatūrą.

Patriotinio kolaboravimo ir *valenrodizmo* reiškiniui plėtotis tokiomis aplinkybėmis buvo sunku, tačiau tokių atvejų pasitaikydavo. Tikėtina, kad viena iš svarbiausių sofistikuotų kolaboravimo formų stygiaus priežasčių (greta paties stalinizmo) buvo ta, kad iš esmės tokiam *valenrodizmui* reikalingos iškilios asmenybės arba bent jau bendras aukštas visuomenės išsilavinimo lygis. Antroji savybė Lietuvoje pradėjo ryškėti tik 7 dešimtmetyje, kada susiformavo nauja, tiesiogiai pokario traumų nepatyrusi lietuvių inteligentijos karta.

Tačiau po Stalino mirties ir ginkluotos kovos pabaigos LKP sekretoriui Antanui Sniečkui ir kitiems partijos lyderiams tapo aišku, kad svarbiausių sovietinės valdžios tikslų nebus galima pasiekti, todėl pradėta išnaudoti *buržuazinius specialistus*. Tiesa, tai buvo negausi grupelė žmonių. Apskritai, ji atspindėjo ekonominius sovietinio režimo ir ūkio planavimo interesus. Artimiausioje Sniečkaus aplinkoje veikę ekonomistai, tokie, kaip Romualdas Sikorskis ar Aleksandras Drobnys (Sovietinės Lietuvos plano komiteto kūrėjas), neabejotinai stengėsi iškovoti kuo geresnes Lietuvos industrializavimo sąlygas. Įgiję didelę įtaką šioje srityje jie veikė užsibrėžta kryptimi – tautos nelaimės akivaizdoje išgauti kuo daugiau naudos. Šių negausių grupių aplinkose tai įgaudavo patriotinio kolaboravimo formą, nors šiandien yra itin sunku kalbėti apie

visų – patriotinių, servilistinių, savanaudiškų ar niekšiškų – kolaboravimo atspalvių proporcijas. Viena yra aišku – tai itin sudėtingas visos komunizmo eksperimentus bei dramas patyrusios Vidurio Rytų Europos istorikų studijų uždavinys.

Negailestingoje intelektualinėje kovoje abejose *geležinės uždangos* pusėse dažniausiai buvo beatodairiškai žarstomasi diagnozėmis, kas buvo ir yra kolaborantai. Sovietiniai autoriai visus buržuazinius nacionalistus be dvejonių įrašydavo į nacių pagalbininkų sąrašus, o išeivijoje atsidūrę autoriai buvo linkę savo pabėgimo graužatį kompensuoti, visus Lietuvoje likusius ir prisitaikyti priverstus žmones laikydami sovietų kolaborantais. Tačiau buvo ir išimčių, tokių, kurie savo kailiu patyrė komunistinio totalitarizmo galias, matė tų galių lauke atsidūrusių žmonių dramas ir laimingai ištrūko į Vakarus. Čia išskirčiau du Lietuvos išeivius: lenkų poetą ir Lietuvos patriotą Czesławą Miłoszą ir jau minėtą Karolį Drungą.

Miłoszas *Pavergtame prote* bandė parodyti labai komplikuotą komunistinio režimo sąlygomis veikiančią žmonių grupę. Jis rašė:

> Prisipažįstu, kad per daug gerbiu kovojančius su blogiu, nesvarbu, ar jų tikslai ir metodai yra teisingi, ar klaidingi. Vis dėlto čia kalbėsime apie ypatingą tokių kovotojų atmainą, apie intelektualus, kurie *prisitaiko*, kas nė kiek nesumažina jų ką tik įgyto užmojo ir įkarščio[25].

Žinoma, Miłoszas pirmiausiai kalbėjo apie lenkus, bet niekad neužmiršo ir baltų tautų likimo. Jo akylumas ir tolerancija vertinant kolaboracinius reiškinius yra lyginti-

---

[25] Miłosz, *Pavergtas protas*, 19.

na su Drungos pozicija. Dešimt metų vėliau nei Miłoszas Drunga keliuose savo straipsniuose bei neviešose diskusijose yra įrodinėjęs, kad negalima visų komunistų Lietuvoje tapatinti su nuolat savo išdavystę kartojančia generacija. Nėra lengvas atpažinimas tikrųjų ir tariamųjų sovietinių kolaborantų. Anot jo:

> šioje komplikuotoje problemoje intelektualiai sąžiningas atsakymas gali būti prieitas, tik priėmus eilę „jei" ir „nes". Net susilaukus ar priėjus ir tos rūšies atsakymą, jis liktų tik principu. Konkrečiu atveju gi tas principas galėtų kartais padiktuoti teigiamą, o kartais ir neigiamą atsakymą[26].

Drungai, kaip ir Miłoszui, buvo visiškai aišku, kad ne kiekvienas kolaboravęs su sovietais laikytinas šimtaprocentiniu savo tautos išdaviku. Jo nuomone,

> tokių buvo labai daug pogrindžio kompartijoje prieš pirmąją Lietuvos okupaciją. Jų buvo labai daug per tą okupaciją iki 3 500 narių per metus priaugusioje kompartijoje. Jų yra dar daug per antrąją okupaciją iki daugiau kaip 30 000 narių priaugusioje imperijoje. Bet nuošimtiniai jų tikrai mažiau negu bet kada anksčiau [...] galime su dideliu tikimybės nuošimčiu galvoti, jog ir tikrų kolaborantų tarpe Lietuvoje pavydo žvilgsnis krypsta į Jugoslaviją ar Lenkiją[27].

Drungos įžvalgos šiandieniniams tyrinėtojams yra ir intelektualinės istorijos šaltinis ir tam tikras iššūkis konkrečia faktografine medžiaga bei griežtais tyrimo metodais paremtuose tyrinėjimuose. Šiame straipsnyje nėra galimybių į visus iškilusius klausimus atsakyti.

---

26 Karolis Drunga „Trečioji jėga? Santykiavmas su okupuota Lietuva", *Metmenys*, Chicago, 1963, t. 6, 170.

27 Ibid., 170-171.

Per keliasdešimt metų pasikeitė daugelio lietuvių požiūris į Sovietų valdžią. Kompartija lietuviškėjo, o kartu lietuviškėjo ir valdžios institucijos. Kylantis išsilavinimo, nors ir defektuoto sovietinių kvaziteorijų, lygis bei simboliniai to režimo ženklai neleido visiškai išnykti lietuviškojo patriotizmo energijai. Ši tendencija tęsėsi iki pat sovietmečio pabaigos. Ji atskleidė tai, kad masinė rusifikacija nepavyko, o visuomenės sovietizacija – nors ir deformavo tradicinį nacionalistinį mentalitetą – neįsiskverbė iki pašaknų.

Vietoj išvadų

Kolaboravimas yra prieštaringas dalykas. Pusamžis, prabėgęs po II Pasaulinio karo katastrofos, buvo Lietuvos pasipriešinimo ir prisitaikymo galių išbandymo metas. Lietuvių kolaboravimo galimybės, paslėptas nacionalistinis savanaudiškumas ir išradingumas buvo ne tik sovietizacijos faktorius, bet ir atsparumo jai skiepas. Tai, kad po bėdos ir tragedijos Lietuva tapo keista, bet modernizuota, yra ir kolaborantų (nebūtinai Sniečkaus tipo komunistų) nuopelnas. Tačiau tokio klastingo ir prieštaringo *valenrodizmo* kultyvavimas pareikalavo nemažos kainos. Šiandieniniame posovietinės visuomenės veide iš tiesų atsiveria tie bruožai, kuriuos kadaise 6-tame dešimtmetyje prognozavo JAV sociologas Vytautas Kavolis, bandęs ieškoti atsakymo į klausimą, koks bus sovietmečio suformuotas lietuvių būdas ir su kokiais sunkumais susidurs nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo darbininkai. Jis manė, kad jeigu okupacija užtruks ilgiau, susiformuos nauja indoktrinuota karta, o

socialinis audinys ne tik bus sovietų išardytas ir pakeistas, bet išlaisvinimo bus dar sykį, dabar jau sovietinis, išardytas. [...] Dvasiniai pasauliai, sustatyti komunistinėje sistemoje, gali pairti, ir šis pairimas pasireikš įvairiomis formomis, jų tarpe (1) agresyvumu ir (2) abejingumu visuomeniniams reikalams[...][28]

Kavolis, įsigilinęs į buvusių Hitler-Jugend narių elgsenas denacifikuojamoje pokario Vokietijoje, iš esmės teisingai prognozavo Lietuvos visuomenės perspektyvas per keliasdešimt prisitaikymo prie sovietų režimo metų. Po keturių dešimčių metų likutiniai lietuviškojo *valenrodizmo* reiškiniai nėra išnykę be pėdsakų. Po sovietų lietuviai yra įgiję tokių bruožų, kurie nesunkiai gali atsiskleisti ir laisvoje bei bendroje Europoje, ypač Briuselio biurokratijos koridoriuose. Kas vienoje situacijoje yra privalumas, kitoje gali virsti akis badančia yda.

---

28 Vytautas Kavolis, „Lietuvos atstatymas. Jaunosios kartos programa", *Santarvė*. London, 1953, nr. 6 , 16-17.

LIDIJA ŠIMKUTĖ

MANO TĖVAS

atsikėlė savo karste

sakydamas
tai gali būti tavo
karstas 2000aisiais
metais

nusibodo man čia

tarė jis

apačioj tik vanduo
virš alkanos dulkės

jis palenkė galvą
ir degtuko šviesoj

nebemačiau savęs ar
ko kito

ŽUVĖDROS KLYKIA

virš saulės
sugelto šaligatvio

šiurkštus juodkalnio
šlaitas aptaškytas
        baltacukriais namais

nudygsniuoti
figų medžiais laukai
                grimzta
oleandrų sapne

tarp žiogų svirpesio
šešėlio versmė

jauno žvejo klarneto
tingus garsas

        išvynioja
                jūrą

SLENKANTYS DEBESYS

laisto jūrą
užmiršto lietaus
šnabždesy

ištiesiau savo šešėlį
už pilkumos

kopiant
bangų šlaitais

ir krentant

ŠIUOLAIKINIS LIETUVIŲ TEATRAS – TEATRALIŠKUMO TRIUMFAS IR GYVENIMO METAFOROS

RASA VASINAUSKAITĖ

Lietuvių teatras, ilgus dešimtmečius buvęs greičiau monologinė, vienai politinei sistemai ir vienam kultūriniam kontekstui oponuojanti refleksija avangarde, savo gyvavimo vėl nepriklausomoje Lietuvoje laiką, regis, skiria naujo dialogo su žiūrovais mokymuisi. Šis dialogas neatsisako atviro provokavimo, tačiau varijuodamas emociniu bei vizualiniu įtaigumu, dažniau renkasi estetinius nei politinius ar ideologinius konfliktus. Tiesa, pastariesiems į pamainą jau atėjo ir naujos socialinės priešpriešos, kurios tai viename, tai kitame spektaklyje išnyra visu savo nuogumu ir atvirumu, tačiau ir apie jas kalbėdamas teatras greičiau skverbiasi į slėpiningą scenos meno prigimtį, ieškodamas nūdieną atitinkančių raiškos priemonių, galinčių prabilti ir apie šiandienos žmogaus bei būties problemas. Dabar scenoje pats žmogus kelia klausimus ir ieško atsakymų, kuria aplink save galingumo ar bejėgiškumo lauką, renkasi (arba nesirenka) aplinkybių diktuojamus sprendimus. Realizuojamų draminių kūrinių amplitudė aprėpia ir klasikinius veikalus, ir šiuolaikinę užsienio bei lietuvių autorių dramaturgiją,

tačiau sceninė raiška demonstruoja postmodernaus ar jau postpostmodernaus būvio suformuotą (ar formuojamą) laiko ir gyvenimo pajautą. Teatras siūlo naujus herojus, naujas jų scenines realizacijas ir pastarosios vis dažniau ištrūksta iš moderniam menui būdingų aukšto ir žemo, elitinio ir masinio, visuotino ir išskirtinio opozicijų. Pasitelkiant norvego Knut'o Ove Arntzen'o žodžius galima būtų sakyti, jog pagaliau ir lietuvių teatras šiandien tolsta nuo 9 dešimtmečio scenos menui būdingo autoreferencinio konceptualumo ir, ieškodamas tiesioginės komunikacijos su žiūrovais, naudoja visas įmanomas priemones. Šitai reiškia, kad keisdamas ligšiolinį teatro elementų ir režisūros hierarchiškumą, teatras demonstruoja savo realumą remdamasis labiau realiu vaidinimo laiku bei stilizuotu realizmu ir atsisako būti vien paprastu konceptualaus meno atspindžiu. Scenoje vis dažniau (re)prezentuojamas pats sceninės naracijos aktas, nes dramaturginis tekstas perkeliamas į spektaklio „paraštes", o spektaklio referenciją kuria asociatyvūs vaizdai ir tos vizualios nuorodos, kurios sujungia realaus gyvenimo ir teatro motyvus. Neatsitiktinai scenoje regime ne vaidmens piešinį, ne personažo raidą, bet aktoriaus elgesį – kaip jis kuria šį vaidmenį ir kaip gyvena, tiesa, nebe pagal personažo, o greičiau vaidybos taisykles. Regis, kaip tik šis naujas sceninis aktoriaus gyvenimas, sukurtas iš jo ir režisieriaus patirties, atminties, vaizduotės, yra tai, kuo šiandienos teatras vilioja žiūrovus. Einama žiūrėti ne senų temų reanimacijos, o paties, čia ir dabar gimstančio, besikuriančio spektaklio, į kurį kaip pilnateisis narys yra įtraukiamas ir žiūrovas. Jis savo vaizduote užpildo spektaklio naratyvinius trūkumus, savo potyrius projektuoja į

aktorių-veikėjų potyrius, pagal savo kompetenciją montuoja ir demontuoja spektaklio reikšmes. Skirtingai nuo sovietinio, ypač 8-9 dešimtmečių teatro, kai lietuvių scena angažavosi kaip vienintelė įmanoma romantinės vienatvės ir nepasiekiamų laisvės horizontų erdvė, kai etiniai ir estetiniai idealai egzistavo virtualiame, vien vaizduotės pasaulyje, kai spektaklio kokybė buvo matuojama jo gebėjimu formuoti aplink save „suokalbio" bendriją, šiandienos teatro kodu vis dažniau tampa pati spektaklio realybė. Ignoruojantys šį kodą pastatymai žiūrovų iškart pasmerkiami kaip hermetiški ir autistiniai ir tyliai dingsta iš teatrų repertuarų.

Kažkada vokietis Hans'as Robert'as Jauss'as papildė hermeneutinės analizės tyrimus ir recepcijos teoriją nauja *expectation, Erwartunshorisont,* arba „laukimo horizonto", sąvoka. Dabartinio lietuvių teatro supratimui ji kaip niekad aktuali: spektaklis gyvas ir „funkcionalus" tiek, kiek jis pajėgus transliuoti įsivaizduojamo pasaulio ir kasdienės realybės opoziciją egzistuojančiame sociokultūriniame kontekste. Ir paveikus tiek, kiek jis priima žiūrovą (interpretuojantįjį) į tą patį kaip ir spektaklis kultūrinių normų ir sistemų ratą. Juk iš esmės būtent tuo, nepriklausomai nuo pasirenkamos inscenizuoti klasikinės ar šiuolaikinės dramaturginės medžiagos, patvirtinamas teatro kaip visuomeninio meno aktualumas, jo amžinas dabartiškumas. Interpretuodamas savo laiko psichologinius, socialinius, ekonominius ar kt. santykius, požiūrį į juos teatras atveria tik tada, kai renkasi savo laikui būdingą kalbą ir kalbasi ne su abstrakčiu, bet su savo laiko žiūrovu. Dar XX a. 10-o dešimtmečio pradžioje netekęs išskirtinės funkcijos visuomenėje, ir kelerius metus

išgyvenęs adresato krizę, šiandienos, XX-XXI a. ribos, lietuvių teatras vis dažniau orientuojasi į konkrečias socialines bendruomenes, jų vartotojiškus prioritetus, stengiasi artikuliuoti tokias reikšmes, kurios būtų suprantamos tiek masiniam, tiek ir pačiam išrankiausiam žiūrovui. Šitai padeda teatrui atsikratyti elitinio meno kompleksų ir rezistencinės mistifikacijos, derinant percepcinę bei kritinę nuostatas pretenduoti į komerciškai sėkmingo ir meniškai kokybiško vaidinimo modelį. Paradoksalu, tačiau jungdamas komerciškumą ir meniškumą, pramoginę ir kritinę funkcijas, teatras šiandien susigrąžina prarastą visuomenės dėmesį ir jaučiasi esąs reikalinga bendros sociokultūrinės erdvės dalimi.

Pirmas į galvą ateinantis pavyzdys – iki šiol vaidinamas, dar 1998-aisiais Nacionaliniame dramos teatre Vilniuje Jono Vaitkaus pastatytas Fiodor'o Dostojevski'o „Stepančikovo dvaras". Premjeros laiku šis spektaklis turėjo aiškių ir nevienareikšmių aliuzijų: teatrą ir visuomenę apėmusią tikėjimo ir netikėjimo krizę režisierius prilygino istorijai apie silpnavalius, beveik žaislinius aptemusio proto žmogeliūkščius, kurie ieškodami pranašų pasiduoda despotiškai tokio pat žaislinio Fom'os Fomyč'iaus Opyskin'o valiai. Režisierius tuomet be skrupulų tyčiojosi iš uždaros, bukos, svieto pakraštyje jaukiai vegetuojančios Stepančikovo dvaro bendrijos ir piešdamas jos gyvenimą negailėjo groteskinių spalvų. Tačiau, atrodo, tik dabar, laisvas nuo politinių asociacijų, sukūrimo laiko ir vietos (režisieriui ypač buvo svarbu, kad jis pasirodė Nacionalinio, tuomet dar Akademinio, dramos teatro scenoje), spektaklis pradėjo gyventi savo tikrąjį gyvenimą: atsivėrė jo žaismingumas ir teatrališkumas,

kompozicijos ir atlikimo lengvumas, pagaliau tartiufiškosios temos universalumas tapo gerokai įtaigesnis, spektaklis įgijo daugiau gerbėjų nei anuomet.

Ne tik pastarųjų metų Jono Vaitkaus spektakliai yra geriausias pavyzdys, rodantis, kaip pasikeitė pati kritikuojančio, oponuojančio teatro funkcija. Formos grynumu, atlikimo meistriškumu oponuojama ne tik blogam skoniui, neprofesionalumui, nekokybiškumui, nusistovėjusiems štampams ir standartams, pagaliau nemeniškumui, bet kartu ir pačiai neteisingai būties sandarai. Grynoji teatro kalba tampa tuo idealu, kurio, regis, siekia anaiptol neideali realybė.

Orientacija į universalesnę, kosmopolitiškesnę teatro kalbą susijusi ne vien su vienos sistemos žlugimu ir naujų visuomeninių ar ekonominių santykių formavimusi. Lietuvių teatras, dar paskutinį sovietinio režimo dešimtmetį įsitraukęs į tarptautinių festivalių gyvenimą, į savos kultūros reprezentaciją užsienyje, po didžiųjų XX a. permainų – Sovietų Sąjungos žlugimo, Berlyno sienos griuvimo, Europos žemėlapio pokyčių – tapo vienu iš įdomiausių posovietinės kultūros reiškinių, atsidūrusių ir tarptautinėje meno rinkoje. Šią rinką iš pradžių dominęs savo geografine padėtimi ir politine patirtimi, dabar jis įdomus tais estetiniais aspektais, kurie atspindėtų apskritai šiandienos žmogaus pojūčius ir būtų orientuoti ne tiek į savo, kiek į globalią visuomenę. Galima net sakyti, jog lietuvių teatras šiandien akcentuoja estetinį kontekstualumą, aprėpiantį ir šiuolaikinių meno formų, ir jo kalbos paieškų paletę, kur individuali kūrėjo patirtis, jo poetinė retorika yra tik viena kūrinio spalvų. Spektaklio, režisieriaus santykis į dabarties gyvenimą, jo kritika pasireiškia mobiles-

nėmis paties spektaklio formomis, raiškos dinamika, pagaliau meninės transgresijos bandymais, kurie, būdami būdingi šiuolaikinei kultūrai, padeda teatrui įveikti skirtingus etninius ir kalbinius barjerus ir funkcionuoti jau bendrame kultūriniame kontekste. Tad nieko keista, kad pastarųjų metų lietuvių spektakliai remiasi ne žodžio, bet vaizdo kalba, labiau susitelkia ne prie verbalinės, bet vizualinės raiškos, kuri patį spektaklį paverčia tam tikra „rašto erdve". Ji skirta ne interpretuoti dramaturginį tekstą, o čia ir dabar kurti savarankišką atlikėjų ir žiūrovų diskursą.

Įdomi šiuo požiūriu režisieriaus Eimunto Nekrošiaus patirtis. Autorinės režisūros apologetas pastarųjų metų darbų – Kristijono Donelaičio „Metuose" (2002) ir biblijinės „Giesmių giesmės" (2004) – interpretacijose žengia toliausiai: abu spektakliai maksimaliai redukuoja verbalinę raišką, o vietoj jos žiūrovams siūlomas tik per veiksmą ir veikimą besiformuojančių scenos ženklų ir reikšmių skaitymas. Abiems spektakliams būdingi tie šiuolaikinio naratyvumo principai, kurie leidžia režisieriui skaidyti kūrinių nuoseklumą į fragmentiškus sceninius etiudus, montuoti juos kaip atskirų būsenų ir pojūčių paveikslus ir šio montažo dėka įskelti emocinius tiek veikėjų, tiek ir žiūrovų išgyvenimus. Ištraukdamas iš šių poemų konteksto vieną ar kitą dramaturgiškai aktyvų mazgą, scenoje režisierius jį paverčia vaidybine situacija, kuri lemia ir tam tikras aktoriaus veikimo sąlygas, formuoja tik spektaklio kontekstui būdingas reikšmes. Jos, viena vertus, tolina nuo kūriniuose esančių reikšmių, bet užtat yra artimesnės žiūrinčiųjų tiek kultūrinei, tiek ir emocinei patirčiai ar atminčiai.

Taigi pastaruoju laiku, regis, tik jungiant skirtingus scenos meno tipus, skirtingas raiškos priemones, iš naujo įvertinama teatro ir jo kalbos specifika. Scenoje dominuojantis teatrališkumas išstumia žodį kaip pagrindinį dramos komponentą, tačiau padeda giliau įsiskverbti į vidinę nūdienos žmogaus būseną. Naujasis herojus atrodo pasiklydęs minčių ir jausmų chaose, yra vienišas ir pažeidžiamas priešiškoje aplinkoje, ieško tiesos ir kaip vaikas klausia: Kas esu aš ir kas yra tai, kas mane supa? Vakarų teatrui tai ypač būdinga, nes kartu su postmoderniąja epocha čia tapo aktuali ir laisvos nuo „materialių vertybių" asmenybės identitetas, kurio paieškas išsprogdino XX a. antros pusės industrinis suklestėjimas ir, anot Guy Debord'o, vartotojiškos, reginio ir spektaklio visuomenės susiformavimas. Tai, kuo save apibrėžia šios visuomenės menas, ir yra vizualumas, vaizdas, erdvinės meno raiškos formos. Tad negali neprisiminti didžiausio pesimizmo persmelktų ir vis dėlto su viltimi tartų George'o Stener'io žodžių: „Koks yra reikšmių, komunikavimo formos statusas ir prasmė ‚požodinėje epochoje'"?

Lietuvių teatre vizualus diskursas egzistuoja jau daugiau nei trisdešimt metų, tačiau jo priežastys glūdi visai kitoje – represinėje, sovietinėje – erdvėje. Būtent čia susiformavo tam tikra režisūrinio, konceptualaus autorinio scenos meno tradicija, kurią iki šiol tęsia ne tik vyresnės, bet, atrodo, dar labiau išskleidžia jaunesnės kartos režisieriai. Be abejo, kintantis laikas šią tradiciją pakoregavo, tačiau jos esmė, suprantama kaip režisūrinė interpretacija, išliko. Lietuvių teatras 8-9 dešimtmečiais sceninei raiškai pasitelkdavo dichotominį romantinės pasaulėjautos diskursą su romantizuotais, individualizuotais herojais pro-

tagonistais. Jie kovojo su sistema, o kalbant apie pastarąją ir buvo ieškoma vis naujų vizualių raiškos galimybių, metaforų ir simbolių pagalba formavusių unikalią lietuviškojo sceninio teatrališkumo estetiką. Antirealistiškumas, antibuitiškumas, daugiareikšmiškumas ir daugiasluoksniškumas tapo estetine atsvara vienintelei, socialistinei ideologijai priimtinai realistinei raiškai, padėjo teatrui išlikti teatru, o kūrėjams – savo spektaklių autoriais. Ir, žinoma, dar labiau kaip idėjinę, meninę rezistenciją šiandien galima vertinti tuos 8-9 dešimtmečių režisierių ir teatro darbus, kuriais buvo siekiama įtvirtinti modernios raiškos bandymus. Kaip tik šis „vaizduotės triumfas prieš realybės triumfą", anuomet turėjęs politinių aspiracijų, šiandien pasireiškia kaip pačios teatro kalbos prioritetai, jo laisvė nuo bet kokių etinių ir estetinių tabu, jo kelias į šiandien ne tik naujus socialinius, bet ir virtualumo bei realumo konfliktus. Šiuo požiūriu, pavyzdžiui, Eimunto Nekrošiaus spektaklių vizualumas, fragmentiškumas, nepaprasta veiksmo dinamika, autoreferencinės nuorodos bei dar labiau sustiprėjusi sceninio kūrinio autorystė taip pat ženklina tam tikrą šiuolaikinės gyvensenos ir jos ritmų įtaką. Nepaisant to, jog būtent šis menininkas yra labiau linkęs į savo kūrinio autonomiją ir vengia bet kokios priklausomybės konkrečiam laikui ar socialinei realybei, galima numanyti, kad kaip tik ją režisierius sugretina su savo spektaklių savipakankamumu, per fantazijos žaismą ir sceninės iliuzijos sukūrimą oponuoja masinės informacijos priemonių diegiamiems kūrybos ir gyvenimo modeliams. O štai vienas jo pasekėjų ir kartu oponentų, jaunesnės kartos režisierius Oskaras Koršunovas tik susitelkdamas į masinės kultūros stereotipus ironija, paro-

dija ir intertekstualumu demaskuoja jų baigtinumą ir neveiksnumą. Dar beveik prieš dešimtmetį įvardijęs lietuvių teatrą „gurmanų menu", Oskaras Koršunovas buvo vienas tų menininkų, kuris ryžosi nuo lietuvių scenos nuplėšti „socialinės nekaltybės" skraistę ir iškelti ne tik dvasinės, socialinės, seksualinės identifikacijos, bet ir miesto, didmiesčio žmogui būdingas problemas. Jas režisierius lengvai derino ne tik su metaforine tradicija (žaidybiškumas, teatrališkumas, ironija jo spektakliuose tarsi pakeitė ezopinės kalbos leksiką), bet ir lietuvių scenai būdinga romantine, idealistine pasaulėjauta, kuri gana tiesmuką, šiuolaikinei dramaturgijai būdingą socialinę problematiką neretai pakylėdavo iki universalesnių apibendrinimų. Šiuo aspektu ir vėlesnius Koršunovo spektaklius galima vertinti kaip talpias šiuolaikinio gyvenimo metaforas, tiesa, iškreiptas ironiško režisieriaus žvilgsnio į jį. Įdomus ir dar vienas aspektas, tarsi išskiriantis šiuos du skirtingų kartų ir pasaulėžiūrų režisierius į dvi estetines stovyklas. Nekrošiaus ir Koršunovo konceptualią režisūrą galima apibrėžti kaip emocinę ir pragmatinę. Nekrošiaus teatrui būdingas emocionalusis pradas – veikėjų jausmai ir dvasios poslinkiai yra tai, ką režisierius projektuoja į savo metaforiškus vaizdinius, išskleisdamas juos scenos erdvėje ir taip sukeldamas atgarsį žiūrovų sielose. Tad nieko keista, kad Nekrošiaus teatras yra artimesnis poetines, lyrines, romantiško teatro tradicijas išsaugojusiems ar jas išpažįstantiems žiūrovams. Pragmatinė Koršunovo režisūra visų pirma remiasi aiškios minties formulavimu, kuriai reikalingas ir prasmę transliuojantis žodis, ir šią prasmę sukurianti erdvinė ženklų kompozicija. Šie ženklai neišvengiamai pajungiami gyvenimiškos realybės kon-

tekstui ir jau nuo žiūrovų priklauso, kokią užuominą šiais ženklais transliuoja režisierius. Beje, Koršunovo teatras artimesnis bei suprantamesnis pragmatiškoms, postindustrinę krizę išgyvenančioms ar ją jaučiančioms žiūrovų bendruomenėms.

Taigi teatras kalba savo visuomenei. O ši šiandien verčia jį būti ir pramogos, laisvalaikio vieta, ir atitikti tam tikrus meninius, estetinius kriterijus. Kaip tik tokie yra naujausi ir įdomiausi lietuvių režisierių spektakliai, kurie derina patrauklų teatrališkumą ir kritines nuostatas, žiūrėjimo ir supratimo malonumą. Jono Vaitkaus statyta Gustave'o Flaubert'o „Madam Bovari" (2004) ir Friedrich'o Schiller'io „Marija Stiuart" (Nacionalinis dramos teatras), Eimunto Nekrošiaus „Kristijonas Donelaitis. Metai" (2002) ir biblijinė „Giesmių giesmė" (Meno fortas 2004), Rimo Tumino pagal Mariaus Ivaškevičiaus pjesę kurtas „Madagaskaras" (Vilniaus mažasis teatras, 2004) bei Gintaro Varno inscenizuotas Fiodor'o Dostojevski'o „Nusikaltimas ir bausmė" (Kauno dramos teatras, 2003), Oskaro Koršunovo šekspyriškoji „Įstabioji ir graudžioji Romeo ir Džuljetos istorija" (Oskaro Koršunovo/Vilniaus miesto teatras, 2003) ir jo statytas Marius von Mayenburg'o „Šaltas vaikas" (Klaipėdos dramos teatras, 2003) – tik dalis spektaklių, kurie atstovauja taip vadinamam metateatrui. Teatralizuoti personažai čia yra tarsi reteatralizuojami, kad, perėję patikrinimą skirtingais stilių ir epochų pavidalais, kalbėtų apie mūsų laiką ir šiandienos žmogaus pajautas.

Oskaro Koršunovo atveju šekspyriškoji gyvenimo kaip teatro metafora, regis, tik todėl ir daro laiko lankstą – nuo Shakespeare'o epochos iki XX a. 5-6 dešimtmečių –

kad per itališkojo neorealizmo kostiumus ir socialinius tipus prašnektų apie iliuzorinį mūsų dienų maskaradiškumą. Gausus ironijos ir parodijos spektaklis tarsi baksnoja į retro grimasomis virtusias anų dešimtmečių kaukes ir iš jų formuoja burleskišką Romeo ir Džuljetos apsuptį – dviejų šeimų, dviejų picerijų bendriją, jau neskiriančią tikrų jausmų nuo užgaidos ir tol žaidžiančią savo varžytuvių žaidimus, kol vaikų mirtis priverčia juos atsipeikėti. Maskaradiškoji polifonija, kur neorealizmas sugyvena su dekadentiškuoju manierizmu, o Romeo ir Džuljetos istorija prilyginama animacinei *loft story*, apnuogina pačią vaidybos visagalybę, teatrališkumo triumfą. Tešla, miltai, šaukštų puokštės ir butaforiniai kepinių vainikai – štai kas verkia dėl neišsipildžiusios dviejų jaunuolių meilės, kurios tragiška baigtis pagaliau sutramdo dėl pripažinimo gastronominiame pasaulyje kovojančius tėvus. Ne pirmame spektaklyje naudojantis pop-skonio klišes, Oskaras Koršunovas jas pasitelkia statydamas ir jauno vokiečių dramaturgo Marius von Mayenburg'o „Šaltą vaiką" (2003). Šįkart šios klišės už techniškai idealaus vaizdų ir emocijų „montažo" atveria visą fantasmagorišką šiuolaikinio žmogaus būseną. Šį žmogų valdo košmariški pasąmonės šuorai, užslėptos ir neįveikiamos neurozės, tačiau jis iš visų jėgų stengiasi išsilaikyti padorioje visuomenėje ir mažiausiai trokšta būti demaskuotas. „Šaltas vaikas" – vyrą nužudžiusios moters teismo procesas, kurį režisierius imituoja, tarsi bandydamas sugrąžinti antikinio choro vaidmenį. Spektaklio metu ne tik veikėjai, bet ir žiūrovai vedami pačių savęs link, o emociniai išgyvenimai tol veriami į veiksmo grandinę, kol ši, neišlaikiusi įtampos, trūksta. Maskarado

karuselė sustoja, tačiau tikri jausmai kurtinančiu garsu nuleidžiami į klozetą. Žudymas ir mirtis beveik vaiduokliškoje aplinkoje netenka jokios apvalomosios galios.

Apsigavimo, iliuziškumo liniją savoje „Madam Bovari" taikliai išryškina ir Jonas Vaitkus. Spektaklyje, kuriame realizmas paverčiamas operetiška melodrama, o pats romano autorius – pasyviu savo istorijos stebėtoju ir komentatoriumi, tarsi vėduoklė išskleidžiama romantiškų banalybių paletė. Romantizmo estetikos perviršis ironizuoja, demitologizuoja Bovari; pats romantizmas su jo idealios sielos ir idealios meilės troškimais, Paul'io de Mann'o žodžiais tariant, pateikiamas kaip didžiausias XIX a. apsigavimas, o jo lyriniai herojai atrodo juokingi faktinės realybės akivaizdoje. Galima net sakyti, jog lietuviškoji 2004-ųjų metų Vaitkaus „Madam Bovari", ženklinanti neoromantinių praeities ir ateities iliuzijų krizę, yra ne Flaubert'o inscenizacija, o greičiau floberiškas lietuvių režisieriaus žvilgsnis į savo laiko perversijas, suskilusios, pasimetusios, pasiklydusios tapatybės paieškose herojės tematizacija. Beje, visad kritinę nuostatą savo laiko visuomenės atžvilgiu demonstravęs režisierius, dabar apie ją kalba irgi savotiškomis užuominomis. Įdomus šiuo aspektu „Marijos Stiuart" pastatymas. Galbūt, prieštaraudamas esamai teatrališkumo ir vaizdų entropijai, reži-sierius stato beveik statišką simbolinių figūrų spektaklį, kur aktyviuoju pradu tampa žodis, autoriaus kalba, kur oponuoja ne tik dvi savų pozicijų besilaikančios karalienės, bet ir jų tikras ir apsimestinis valdingumas. Nepaprastai raiškiai, teatrališkai, tarsi iš senojo Schiller'io laikų teatro scenos, su visais jos vaidybos štampais nužengusią Anglijos karalienę Elžbietą Vaitkus sugretina

su išoriškai santūria, bet giliai dramatiška, myriop pasmerkta Marija Stiuart. Atrodo, jog šiuo spektakliu, kuris reziumuoja režisieriaus trisdešimties metų darbą lietuvių teatre, Vaitkus grįžta prie savo ankstyvųjų, estetiškai išgrynintų, su aiškiu konfliktu spektaklių, kuriuos jis statė dar Kauno dramos teatre.

Ir kitoks šiuo požiūriu atrodo dar vieno įdomaus, savą estetiką išpažįstančio režisieriaus Gintaro Varno inscenizuotas Dostojevski'o romanas „Nusikaltimas ir bausmė". Visas spektaklis – nuoseklus Raskolnikov'o tapatybės, suskilusios į atskiras tyrimo projekcijas (vaizdo projekcijas) rinkimas į vieną žmogžudžio paveikslą. Kei-timosi ir nestabilumo motyvas, kuomet nuo tikro iki netikro, nuo minties iki jos realizacijos, nuo nusikaltimo ir prisipažinimo, tikėjimo ir netikėjimo tėra vienas žingsnis, persmelkia vaidinimą tarsi vienintelė jį vienijanti ašis, surenkanti aktorių vaidybos ir videovaizdų nuotrupas į vieną vyksmą. Taip kuriama romano skaitymo iliuzija, beveik leidžianti žiūrovams versti puslapį po puslapio ir ne įsivaizduoti, o matyti įvykių topografiją, veikėjų judėjimus erdvėje, jų poelgių motyvacijas. Tačiau spektaklyje yra akimirka, kuri sugniuždo, tai – grynojo, o ne teatrinio laiko akimirka, kuomet mes, žiūrovai, tarsi priverčiami pažvelgti spektaklio protagonistui į sielą. Visai šalia pastatyta video kamera staiga pagauna baltą ir bejausmį Raskolnikov'o veidą ir išdidina jo projekciją tarsi kino ekrane. Šis veidas – baltas popieriaus lapas, greičiau grynoji, nyčiškoji Raskolnikov'o valia, kuriai jokia tapatybė nebereikalinga. Kai spektaklio „tyrimas" juda į pabaigą, kai Raskolnikov'o žmogžudystė išaiškinama, o jis pats susocialinamas ir sumoralinamas, paties Raskol-

nikov'o mįslė lieka neįminta. Tik kameros akis įsiskverbė į jo pasąmonės bedugnę, tik ji užfiksavo tai, ko neįmanoma parodyti ar suvaidinti.

Teatras išties turi tą privilegiją, kad atveria tai, ko neįmanoma pamatyti, leidžia pažvelgti į giliausius būties klodus, atgaivinti praeitį ar sukurti ateitį. Tačiau lietuvių teatras, berods, yra unikalus tuo, jog šiems atsivėrimams tik retais ir išskirtiniais atvejais naudoja naujas, pasaulio scenas užkariavusias technologijas. Lietuvių scenoje dominuoja vien teatro priemonės, vien aktoriaus kūnas, vien režisieriaus išmonė. Beje, šis tradicija tapęs autorinės, režisūrinės vaizduotės triumfas leido lietuvių teatrui, iš esmės taip ir nepatyrusiam nuoseklios meninių stilių bei estetikų raidos, gana natūraliai priimti jau postmodernaus meno iššūkius. Neliteratūriškumas, architektoninės kompozicijos, energijų ir emocijų konfigūracijos, naratyvinis fragmentiškumas ir procesualumas, vizualios implikacijos ir performatyvumas, pagaliau ironija, parodija ir kt. – visa tai, kas apibūdina šiuolaikinį meną, būdinga ir jau meistrais tapusiems Eimuntui Nekrošiui, Jonui Vaitkui bei Rimui Tuminui ir juos sėkmingai keičiantiems Gintarui Varnui ir Oskarui Koršunovui bei jiems ant kulnų lipantiems dar vienos, jau vėlyviausios kartos scenos meninikams. Žinoma, būdinga kiekvienam savaip, bet kartu įrodant tam tikros lietuviškosios tradicijos, gal net mokyklos tęstinumą. Ar ji nėra savaip pražūtinga – kitas klausimas. Ir į jį bus galima atsakyti tik tuomet, kai šią, kol kas trumpą kartų istoriją pratęs kito laiko ir kitokio teatro poreikio suformuoti scenos kūrėjai.

VYTAUTAS OSVALDAS VIRKAU gimė 1930 metais kovo 1 dieną Šiauliuose, gyveno Repšių palivarke, Šiaulėnų valsčiuje, lankė Sidarų (Gražvidų) pradžios mokyklą ir Radviliškio gimnaziją. 1944 metais liepos 13 dieną su tėvais ir seserim išvažiavo iš Šiaulių geležinkelio stoties į Austriją. Vėliau apsigyveno Münchene, kur 1949 metais baigė gimnaziją ir tą pačią vasarą, liepos 13 dieną, visa šeima emigravo į Čikagą, kur jau nuo seno gyveno tėvo senelė, sesuo ir tetos. 1951 metais pradėjo lankyti Čikagos meno institutą ir sėkmingai baigė studijas 1956 metais. Kelerius metus dirbo dizaineriu, 1961–1985 metais George Williams, o 1985–1995 metais North Central kolegijose dėstė meno istoriją, grafiką ir tapybą. Dalyvavo daugelyje tapybos, grafikos ir ekslibrių parodose Amerikoje ir užsienyje. Nuo 1995 metų yra pensininkas ir savo vasarvietėje-ūkyje, Wisconsino valstijoje, džiaugiasi miškais, pievomis, sodu, daržu ir gėlėmis.

N. V. Gogolio „Vakarai Dikankos kaime" I, ofortas, 12,6 x 9,8 cm, 1955 m.

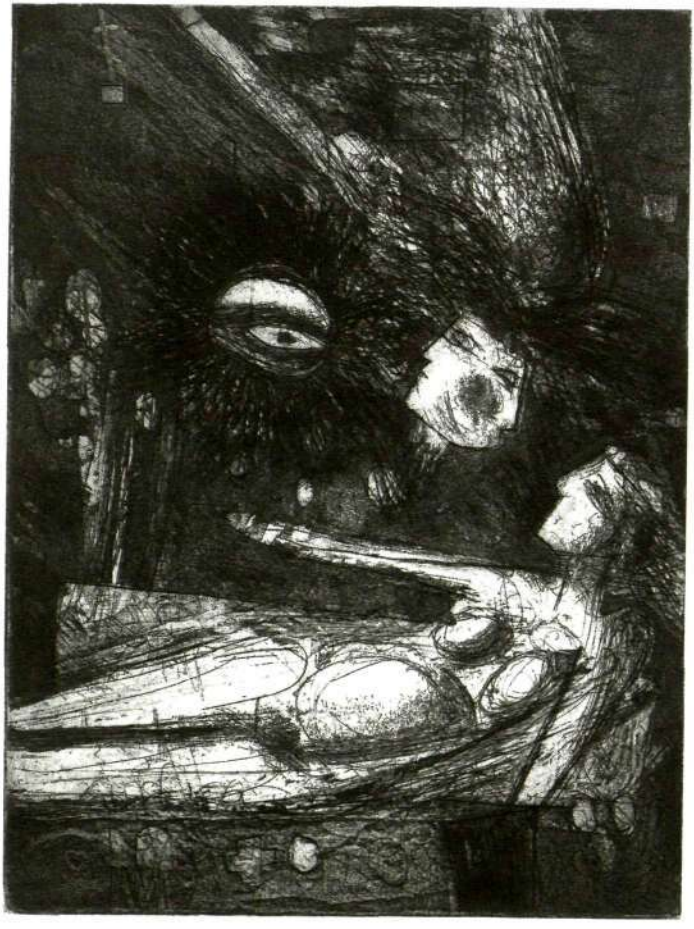

N. V. Gogolio „Vakarai Dikankos kaime" II, ofortas, 12,6 x 9,8 cm, 1955 m.

N. V. Gogolio „Vakarai Dikankos kaime" III, ofortas, 12,6 x 9,8 cm, 1955 m.

N. V. Gogolio „Vakarai Dikankos kaime" IV, ofortas, 12,6 x 9,8 cm, 1955 m.

N. V. Gogolio „Vakarai Dikankos kaime" V, ofortas, 12,6 x 9,8 cm, 1955 m.

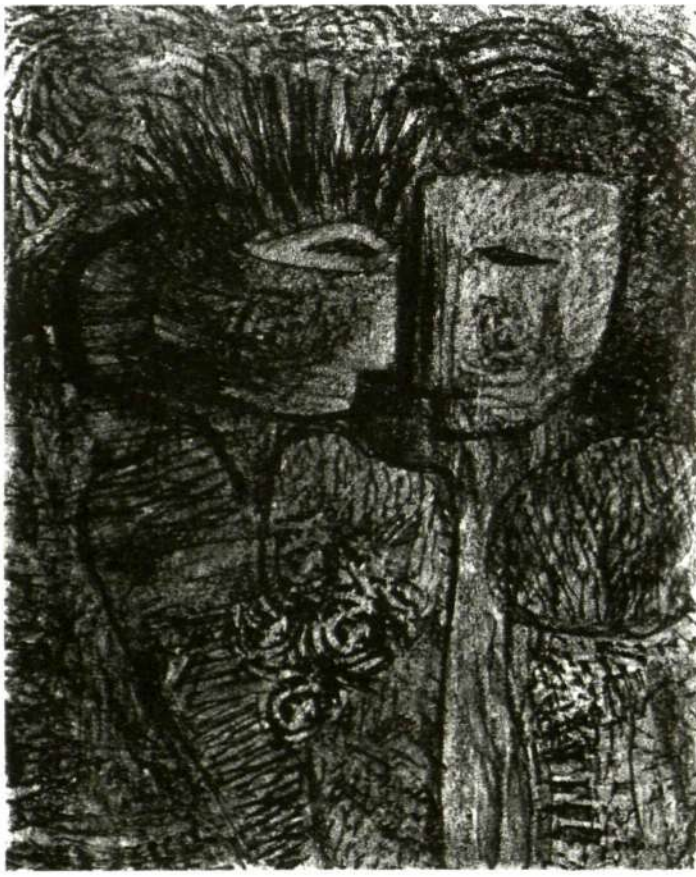

Stéphane Mallarmé poezijos motyvas I, litografija, 27,2 x 22 cm, 1956 m.

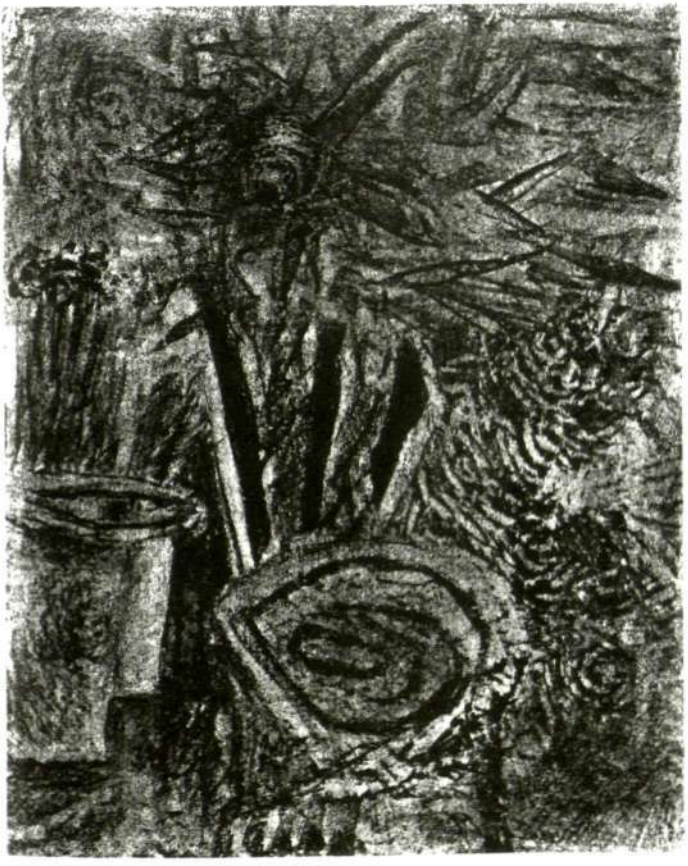

Stéphane Mallarmé poezijos motyvas II, litografija, 27,2 x 22 cm, 1956 m.

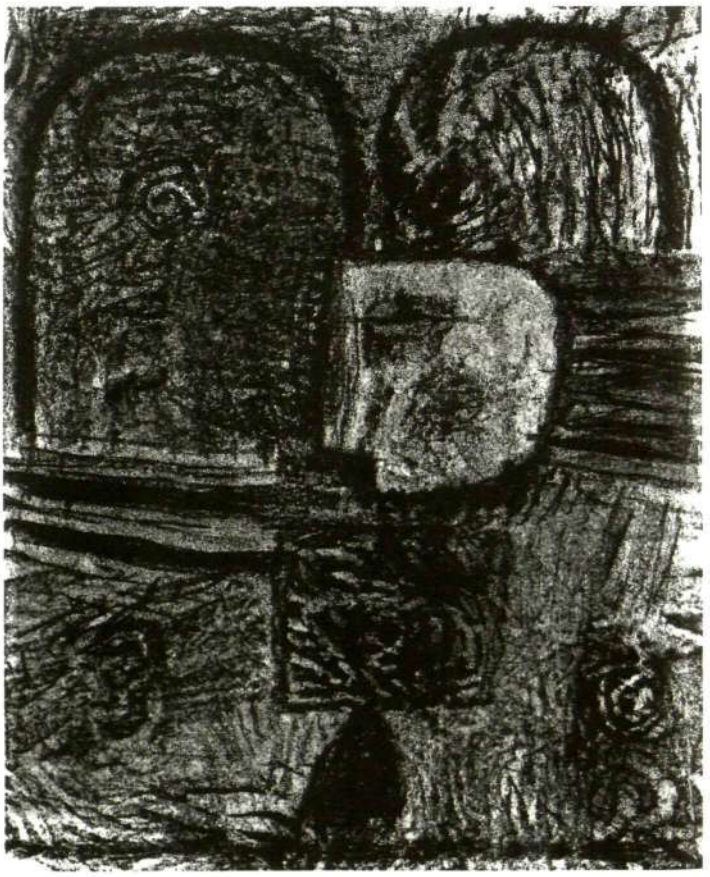

Stéphane Mallarmé poezijos motyvas III, litografija, 27,2 x 22 cm, 1956 m.

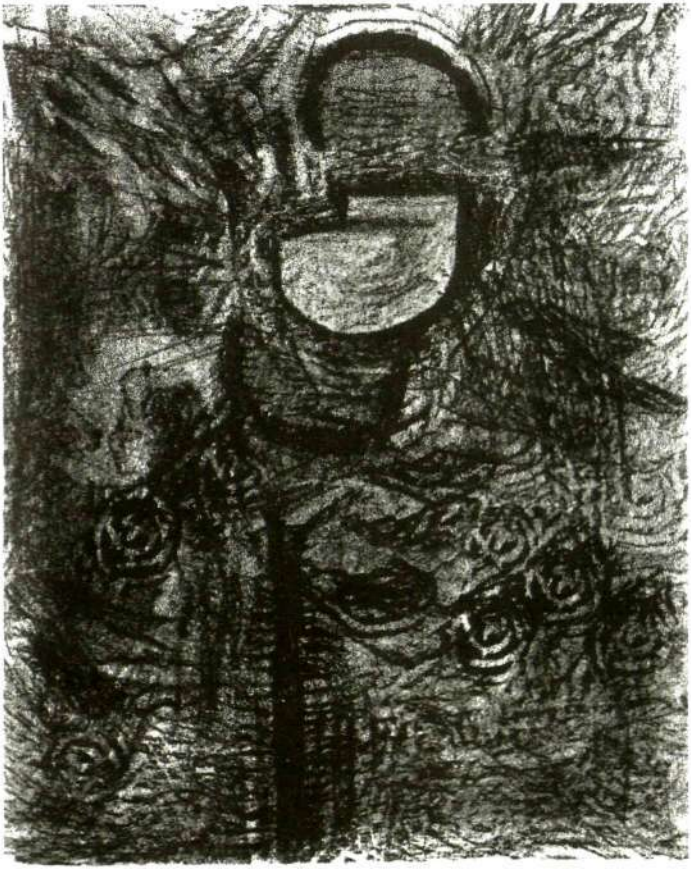

Stéphane Mallarmé poezijos motyvas IV, litografija, 27,2 x 22 cm, 1956 m.

HETEROTOPINĖS GEOGRAFIJOS: APIE VILNIAUS ERDVIŠKUMĄ, SEKSUALUMĄ IR PERFORMATYVUMĄ

ARTŪRAS TEREŠKINAS

Bet miestas savo sugedime atsisakė pasiduoti kartografų dominavimui, keisdamas savo pavidalą kaip jam patinka, be jokio įspėjimo.

Salman Rushdie, *The Satanic Verses*. London: Viking Penguin, 1988, 327.

Heretopijos atspindi „erdvę, kurioje mes gyvename, kuri ištraukia mus iš mūsų pačių, kurioje vyksta mūsų gyvenimų, mūsų laiko ir mūsų istorijos erozija; tai erdvė, kuri įsitveria į mus ir graužiasi į mus".

Michel Foucault, „Of Other Spaces", *Diacritics*. Spring 1986, 23.

Paraštiškumas yra pasipriešinimo erdvė. Įeik į ją. Susitikime ten.

bell hooks, *Black Looks: Race and Representation*. London: Routledge, 1995, 149.

Bordeliai ir kolonijos yra du ekstremalūs heterotopijos tipai. Įsivaizduokime laivą: jis yra plūduriuojanti erdvės dalis, bevietė vieta, kuri gyvena pati savaime, uždara savyje ir tuo pačiu pakibusi begaliniame okeane, tačiau judanti iš uosto į uostą, laviruojanti nuo bordelio į bordelį, pasiekianti net ir kolonijas, ieškodama pačių brangiausių daiktų, paslėptų jų [tų kolonijų] soduose... Laivas yra heterotopija *par excellence*. Civilizacijose, kurios jo neturi, svajonės išdžiūva, nuotykius pakeičia espionažas, o kaperius [jūros plėšikus] – policija.

Michel Foucault, „Other Spaces: The Principles of Heterotopia". *Lotus* 48–49, 1968, 17.

Nebūti įleidžiamam, arba neįsileidžiantis

Prieš mėnesį persikrausčiau į naują butą Vilniaus senamiestyje. Ar stoties rajonas yra senamiestis? Šv. Stepono ir F. Šopeno gatvės – senamiestis? Gal tik neprestižinė miesto vieta. Dvi minutės iki raudonųjų žibintų rajono – Sodų gatvės. Trys iki geležinkelio stoties, kurioje šmirinėja keistaveidžiai tipažai. Tiek pat iki apšiurusio Gintaro viešbučio, sovietinės didybės ir post-sovietinio neaiškumo ženklo.

Grįždamas namo naktimis kartais esu užkalbinamas asmenų, norinčių išpasakoti savo gyvenimo istorijas. Viena iš jų prasideda tokiais žodžiais: „A potom ja vzial i zarezal jego..." [O po to ėmiau ir papjoviau jį...]. Tikriausiai taip jam reikėjo (?). Supjaustyti metai kalėjime ir stovėjimas tarp F. Šopeno ir Kauno gatvių. Tatuiruotės ant rankų, visko mačiusios akys ir noras, kad tavo istoriją išgirstų.

Kartais paryčiais girdžiu, kaip gretimo, Savivaldybės rezervinio namo, koridoriuose skamba prikimęs vyro balsas: „Marusia, vpusti... Vpusti menia... Marusia" [Įleisk mane... Marusia]. Neįsileidžia. Keiksmažodis po keiksmažodžio, prakeiksmas po prakeiksmo. Dūžtančio butelio skambesys. Kaip jautiesi tada, kai tavęs neįsileidžia? Kaip jaučiasi tas, kuris neįleidžia tavęs?

Šie asmeninio gyvenimo nutikimai yra ir aliuzija į tai, apie ką dažnai svarstau savo teoriniuose rašiniuose, ir metafora to, kas laukia tų, kurie nesame įtraukiami centrų. Kurių kartais neįsileidžia. Kurių istorijų niekas nenori klausytis. Tų, kurie esame išcentrinti, neįleidžiami, tačiau ar dėl to nuskriausti?

Performatyvūs centrai ir periferijos: įkūnyti marginalumai

Ką tik minėtos Vilniaus miesto vietos ir erdvės, kaip ir kiekviena erdvė, kurioje esame įsikūrę, yra įsipainiojusios į galios foucaultiškąja reikšme tinklus. Pažvelgime kad ir į „raudoną" Sodų gatvę. Trumpa, tačiau intensyvi gatvė. Monumentalūs namai, statyti prieš Antrą pasaulinį karą, apgriuvę balkonai, bromose stovinčios moterys ir vyrai pervargusiais veidais. Laukiantys savo valandos. Tai gatvė, kuri, kad ir kaip paradoksalu būtų, – tarsi atvira paslaptis. Vieta, kurioje seksas ir seksualumas yra ironiška ir sykiu intensyvi peizažo dalis. Pigiausių prostitučių rinka. Baras, dirbantis visą naktį. Apgultas sutenerių, prostitučių, klientų. Čia alus tik vienas litas penkiasdešimt centų (ir čia jaučiama infliacija; prieš porą savaičių alus tekainavo 1,40 Lt).

Tačiau kodėl vadina šią gatvę atvira paslaptimi? Pirmiausia dėl to, kad stebint praeivius dieną matyti, kad jie praeina pro parsidavinėjančias moteris tarsi jos neegzistuotų. Bet jos egzistuoja. Jų buvimas matomas ir netgi ryškiai. Jos nesislapsto. Jas nesunku atskirti nuo „eilinių" piliečių. Tad ar galima apibūdinti ir aprašyti tam tikrų geografijų, asmenų ir jų veiklų ištrynimą, ignoravimą ar slėpimą kaip atvirą paslaptį? Kaip disciplinarinės galios veikimą? Kaip galios išsisklaidymą netikėčiausiose Sodų gatvės kampeliuose, pigiose merginose ir daug ką mačiusiose akyse? Tikriausiai.

Be abejonės, ne tik merginos ir moterys, marširuojančios Stoties rajono senamiesčiu, bet ir erdvės, kuriose jos veikia, yra kuriamos galios. Šitų asmenų veiksmai ar performansai neatliekami iš anksto egzistuojančiose vietose:

Sodų gatvės bromose, dvelkiančiose šlapimu, išmatomis ir sperma, McDonald'e, pigiame Gintaro viešbučio kambarėlyje ar tiesiog automobilyje. Visos šios apibūdinamų subjektų veikimo erdvės neegzistuoja prieš jų performansus, tarsi laukdamos būti apibrėžtos tų performansų. Veikiau specifiniai moterų ir merginų veiksmai ir performansai įveiksmina šias erdves, suteikia joms realybę. Vadinasi, specifiniai asmenų veiksmai yra patys savaime galios ir tam tikrų subjekto pozicijų artikuliacijos. O erdvės savo ruožtu performatyviai įgalina galios santykius.

Žvelgiant į tai, kas vyksta konkrečioje Stoties rajono erdvėje, galima daryti išvadą, kad erdvė – tai visų socialinių santykių dimensija, per kurią galia/žinojimas materializuojasi pasaulyje. Erdvė nereprezentuoja galios; ji tą galią materializuoja.

Kaip mano minėtos erdvės įveiksminamos? Ar nėščia moteris ašarotu veidu, sėdinti ant Sodų gatvės laiptelių netoli sekso reikmenų parduotuvės ir rūkanti vieną cigaretę po kitos, nurodo, kad mes atsidūrėme „kitokioje", normalizuojančios galios nepaliestoje vietoje? Ar dvi peroksidinėmis galvomis merginos, besiriejančios prieš ką tik atvykusius policininkus, teigia, kad esame tam tikroje erdvėje, kurios atstumai, taisyklės, normos radikaliai skiriasi nuo tų erdvių, kurios stūkso už penketos minučių atstumo? Tarkim, Rūdininkų ar Didžiosios gatvės? Šiuolaikinio meno centro pastato ir Rotušės rūmų?

Iš tiesų, asmenys, apsigyvenę mano diskutuojamoje erdvėje, ir erdvės, įveiksminančios savotiškus hierarchijos, subordinacijos, galios ir negalumo santykius, yra itin transgresyvūs. Sodų gatvės moterys ir vyrai nedisciplinuoja savo kūnų, nevaržo veiksmų ir kalbos siekdami

„pasirodyti" „normaliais" asmenimis ar piliečiais. Jie prieštarauja viešai gatvės sferai, reikalaujančiai tramdyti ir prižiūrėti save, sekti savo aistras bei jas užgniaužti. Įsibuvę savo vietovėse, jie nesijaučia marginalizuoti (nors kai esi įdedamas į tam tikrą vietą, turi tik du pasirinkimus: arba būti marginalizuotas, arba išlaisvintas). Juk viešos erdvės ir erdviniai santykiai slepia, nutrina, neigia. Tačiau šių erdvių subjektams sunku priimti abstrakčią, racionalią ir svetimą tvarką. Tai, kas slapta, turi būti atverta. Galima manyti, kad jeigu aplink esanti miesto architektūra sublimuoja (kaip daro apskritai bet kokia architektūra), gatvės erdvėje veikiančių subjektų veiksmai išreiškia ir gundo.

Tikriausiai nesuklysime, Stoties rajono dalyvius pavadinę savotiškais „seksualiniais piliečiais", kurių pilietiškumas yra susijęs su jų gebėjimu ar nesugebėjimu kontroliuoti savo kūną, jausmus ir santykius; su galimybe būti viešose vietose ir būti matomiems[1].

Svarbu tai, kad seksas, neturintis būti pastebimas ir regimas miesto erdvėje, mano apibūdinamoje vietovėje iš tiesų toks yra. Seksualumas čia „gamina" miesto erdvę. „Gamina" pabrėždamas nuolatinę įtampą tarp abstrakčios (suabstraktintos) ir seksualinės erdvės.

Turime klausti: kokią rolę seksualiniai santykiai turi miesto erdvės kūrybai? Kokį vaidmenį kūno fragmentacija ir komodifikacija vaidina seksualizuotos erdvės produkcijoje? Kaip galima būtų mąstyti apie „erogenines" Vilniaus vietas ir apie kūnus, kurie viešumoje išeiškia anoniminės

1 Ken Plummer, *Telling Sexual Stories: Power, Change, and Social Worlds*. London: Routledge, 1995, 151.

aistros peizažus? Tai vis klausimai, reikalaujantys išsamesnės analizės ir gilesnio žvilgsnio.

Įsiaistrinę, perkantys ir parduodantys kūnai kuria specifines erdvės formas savyje ir apie save. Kūno erdvė įsilieja į abstrakčias miesto architektūros erdves ir jas seksualizuoja. Abstrakti erdvė virsta apčiuopiamai materialia. Gyva. Stoties rajono erdvės ir jaudina, ir žadina, ir baugina. Ir atstumia, ir įaistrina, ir traukia, ir baimina.

Abstrakčios erdvės paprastai slepia ir užtušuoja asmeninius ir intymius santykius. Ir seksualumą. Abstrakti erdvė – tai autoritarinio racionalumo erdvė, kuri yra tapusi itin hegemonine pastaraisiais laikais[2]. Tačiau šita abstrakti slepianti, izoliuojanti erdvė slepia savyje ir išsivadavimo, peržengimo, kaitos potencialą. Stoties miestas perrašomas dreifuojančių subjektų su savo aistromis, neviltimi, atsisakymu paklusti. Toks miestas atveriamas ne tik savo sugedime, pasak Salman Rushdie'io, jis perrašomas iš paraščių bei marginalijų perspektyvos, padaromas viešo performanso dalimi. „Kūnai ir vietos [...] yra kuriami per jų erdvinių registrų gamybą, per galios santykius. Kūnai ir vietos yra surišti įmantriais socialinių ir erdvinių santykių tinklais, kuriuos konstruoja įkūnyti subjektai ir kurie tuos subjektus konstruoja"[3].

Vaikščiodamas Stoties rajonu matai, kad jo gyventojai nėra vien tik seksualinės ekonomijos apimti. Ir ne vien moterys stovi Sodų gatvėje. Kiek toliau bromose lūku-

---

2 Michael P. Brown, *Closet Space: Geographies of Metaphor from the Body to the Globe*. New York: Routledge, 2000, 60.

3 Heidi J. Nast and Steve Pile, „Introduction: Making Places Bodies", Heidi J. Nast and Steve Pile, eds., *Places Through the Body*, London: Routledge, 1998, 4.

riuoja įmitę vyrai-prostitutės. Aplink autobusų stotį ir „Iki" parduotuvę slankioja paaugliai, kuriems kūnas irgi yra pragyvenimo šaltinis. Dar kitur, tarp Gintaro, McDonald'o ir Geležinkelio stoties, pamatysi ryškiai plaukus nusidažiusį, šiek tiek moterišką jaunuolį, kuris laukia vyresnių vyriškių ir nuolat kalba mobiliuoju telefonu. Pro šalį praeina vidutinio amžiaus vienos lietuviškų televizijų žvaigždė; jo ir ryškiaplaukio vaikino akys susitinka. Šįvakar kažkas įvyks. Kaip toje visų žinomoje dainoje: „Papasakok man savo sapnus. / Ar aš esu juose? / Papasakok man savo baimes,/ ar tu išsigandęs?/ Papasakok man savo istorijas/ Aš nebijau to, kas tu esi... Vargšas yra tas,/ kurio malonumai priklauso nuo kitų leidimo"[4]. Bet ar erdvių „draudimuose" slypi mūsų malonumai?

Erdvių materialumas: žinanti galia ar neįgalus žinojimas?

Pasak garsaus prancūzų erdvės teoretiko Henri Lefebvre, erdvė yra būtinas ir fundamentalus visų santykių elementas[5]. Erdvės mus kontroliuoja išstumdamos mus iš savęs ar įtraukdamos. Išstumdamos mus kaip deviantus, kaip netobulus ar marginalius. Erdvės normatyvumas susieja mus su centrais ir periferijomis. Susisiejame, kad būtume neatsiejami.

Kitam prancūzų teoretikui Michel Foucault'ui, erdvė yra būtent tai, kur diskursai apie galią ir žinojimą yra transformuojami į konkrečius galios santykius. Čia žinojimas pirmiausia yra estetikos, architektūrinės profesijos,

---

4 Citata iš pop karalienės Madonnos dainos „Justify my Love", 1990.

5 Michael P. Brown, op. cit., 59.

planavimo mokslo žinojimas. Tačiau šios „disciplinos" niekada nesudaro izoliuoto vieneto. Jos kelia susidomėjimą tik tada, kai mes mėginame įžvelgti, kaip jos yra susiję su ekonomika, politika ar įvairiomis institucijomis. Tada ir architektūra, ir miesto planavimas pasiūlo privilegijuotus pavyzdžius, padedančius suvokti, kaip galia veikia ir operuoja[6].

Kalbėdami apie miesto erdvę ir jos konstravimą, mes neišvengiamai prisimename ir Jeremy Bentham'ą, vieną iš mėgstamiausių Foucault'o atradimų. Kodėl Bentham'as? Kodėl kalbame apie jo panoptikumą? Pirmiausia dėl to, kad bet kokia erdvė susijusi su galia. Todėl kad abstrakčias miesto erdves perveria konkretūs subjektų veiksmai. Todėl kad Stoties senamiesčio seksualumas įtraukia ir sykiu atstumia.

Panoptikumas, Bentham'o pasiūlymas konstruoti institucinius pastatus spinduliniu pavidalu, yra žymiausias galios konkretizavimo, atliekamo per architektūrą, pavyzdys. Foucault, kuris atrado Bentham'o 1797 metų planą bestudijuodamas XVIII amžiaus ligoninių ir kalėjimų architektūros reformas, priėmė jį kaip paradigminį erdvės, galios ir žinojimo sąveikų disciplinarinėje visuomenėje pavyzdį. Jam panoptikumas tapo galios mechanizmo, redukuoto iki savo idealios formos, diagrama[7].

Tad ar kiekvienas miestas nėra savotiškas karceris, „stebėjimo taškų rinkinys, sukonstruotas tam, kad jo

---

6 Michel Foucault, „Space, Knowledge, and Power", Paul Rabinow, ed., *Foucault Reader*. New York: Pantheon Books, 1984, 239–256.

7 Michel Foucault, „Panopticism", Paul Rabinow, ed., op. cit., 207–209.

gyventojams primestų tam tikrą elgesio ir disciplinarinės priklausomybės modelį"? Pasak amerikiečių teoretiko Edward W. Soja'os, „Šis erdvinių socialinės kontrolės *priemonių su(si)kaupimas, šie galios centrai yra tai*, kas atskiria miestišką nuo kaimietiško, šalininkus nuo tų, kurie jais dar nėra, išsilavinusius nuo idiotų". Tačiau Soja nemano, kad „miestiškas įkalinimas veikia paprastai ir tiesiogiai pagal nusitęsiančias Bentham'o panopticumo vizualines linijas ar kad disciplinarinės technologijos ir heterotopijos išlieka pastovios laikui bėgant. Mieste per daug visko vyksta, kad tai būtų tiesa..."[8]. Net ir Vilniuje, kuris iš tiesų yra mažas miestas, per daug ko vyksta, kad pastarasis teiginys būtų teisingas. Net ir tame pačiame Stoties rajone. Pažvelkime. Čia galios veikimas atrodo silpniausias. Kyla klausimas: ar galios veikimas silpniausias *paraštėse, ne taip toli nutolusiose nuo centrų*?

Man berašant šias eilutes, už lango girdisi policijos mašinos sirena. SOS? *Emergency*? Skubėjimas. Ribų disciplinos, buvimo ir nebuvimo stebėjimas, elgsenos apsibrėžimo ir demarkavimo būdai? Nemalonūs malonumai. Užvakar, ką tik grįžus iš Švedijos, kieme ilgai barėsi trys moterys ir du vyriškiai. Vyrai įkaitusiais, pajuodusiais veidais, turkiškomis odinėmis striukėmis, moterys juodais mini sijonais, apšiurusiais plaukais, smilkstančiomis cigaretėmis rankose. O vakar besiklausant amžinai nesenstančios pop žvaigždės Cher ūbavimo („I just can't help myself... Desire makes me weak..." [Negaliu savęs nu-

8 Edward W. Soja, „Heterotopias: A Remembrance of Other Spaces in the Citadel–LA", Sophie Watson and Katherine Gibson, ed., *Postmodern Cities and Spaces*. Oxford: Blackwell, 1995, 29.

galėti... Aistra silpnina mane...]) suskambo telefonas. Vyriškas balsas: „*Laba diena. Ar čia Šv. Stepono budintis?*" Atsakiau dvejodamas, lyg būčiau sapne: „Taip". Vyriškis atsiprašė ir padėjo ragelį. Taip ir likau nesupratęs: jei jam reikėjo Šv. Stepono gatvės budinčio, kodėl jis padėjo ragelį? Norėjau jam pasakyti: nieko negaliu padaryti. Aistra ir troškimas stiprina mane. Aš budžiu transformuodamas Cher žodžius: „*We keep falling further apart, so near and yet so far... But desire makes me strong...*" [Mes tolstame vienas nuo kito, taip arti ir sykiu taip toli... Bet aistra sustiprina mane...].

Erdvinės fantazijos

Ar mano aptariama Stoties senamiesčio erdvė yra savotiška heterotopija? Lengvai stebima? Pastebima? Nesunkiai disciplinuojama? Tačiau iki galo nepasiduodanti disciplinai? Jeigu prisimenate, Foucault'o nuomone, bordeliai, kalėjimai, psichiatrinės ligoninės buvo savotiškos heterotopijos. Deja, prancūzų teoretikas pamiršo Sodų gatvę. Manding, ji irgi yra viena iš keistų panoptikume įsikūrusių heterotopijų.

Mąstydamas apie heterotopinių erdvių ir vietų reikšmę, Foucault mėgino klausti, kodėl jos egzistuoja, kokiems tikslams jos skirtos, kokius vaidmenis jos atlieka:

> Gal heterotopijų vaidmuo yra kurti iliuzijos erdvę, atidengiančią kiekvieną realią erdvę ir visas vietoves, kurių viduje žmogiškas gyvenimas yra padalintas, kaip dar labiau iliuzines (galbūt tai vaidmuo, kurį anksčiau vaidino anie garsūs viešieji namai/bordeliai, kurių dabar mes nebeturime). O gal atvirkščiai, jų [heterotopijų] vaidmuo yra kurti erdvę, kuri yra kita erdvė, kitokia reali erdvė, tokia tobula, tokia tiksli, taip gerai sutvarkyta, kaip mūsų [erdvė]

yra netvarkinga, blogai sukonstruota ir sujaukta. Šis pastarasis tipas būtų ne iliuzijos, bet kompensacijos heterotopija...[9]

Kokio tipo heterotopija galėtume pavadinti mano aptariamas erdves? Manyčiau, kad pirmojo tipo – atveriančia, demaskuojančia aplinkui esančias erdves kaip iliuzijos, abstrakcijos ir ištrynimo vietas. Ši heterotopija funkcionuoja kaip kokia kontra-architektūra, subversyvi, atspindinti ir perkeičianti kasdienio gyvenimo struktūras naujais būdais. Kitais žodžiais tariant, tai paraštinės vietos ir erdvės kaip kontra-hegemoninių diskursų ir pasisakymų kūrimo vietos. Paraštiškumas palaiko mūsų gebėjimą priešintis. Jis siūlo radikalių perspektyvų, iš kurių galime kurti ir regėti, „įsivaizduoti alternatyvius naujus pasaulius". Kaip amerikiečių kultūros kritikė Bell Hooks yra išsitarusi, toks paraštiškumas egzistuoja ne tiktai žodžiuose, bet ir buvimo bei elgsenos įpročiuose. Tai nėra paraštiškumas, iš kurio mes norime pasprukti, jo atsisakyti ir pajudėti kažkur, kur įsivaizduojame esant centrą, bet paraštiškumas, kurio kartais mes laikomės įsikibę, nes jis maitina mūsų gebėjimą priešintis: „...Paraštiškumas yra pasipriešinimo erdvė".[10]

Anoniminio sekso erdvė reiškia ir išreiškia. Sodų ar šalia esančios Gėlių gatvės erdvės nieko nesako atsitiktiniam praeiviui. Jis ar ji net neįtaria, kas vyksta nematomuose vienos ar kitos vietos plotuose. Tačiau žinantį šita erdvė ne tik traukia, bet ir suvedžioja. Tai tamsios Šv. Stepono gatvės bromos, neapšviesti Šopeno gatvės kiemų

9 Michel Foucault, „Of Other Spaces", *Diacritics*, Spring 1986, 27.

10 bell hooks, op. cit., 151–52.

kampai, slapti rekonstruojamų namų kambariai. Nematoma, tartum bekontūrė erdvė, kuri išsisklaido pasibaigus seksualiniam aktui. Dviprasmybių, izoliacijos, represijų, strateginio nematomumo ir kruopščiai atkuriamo matomumo sąlygos.

Tačiau ir šios labai efemeriškos erdvės veikia tarsi tam tikros heterotopijos, tam tikros įgyvendintos utopijos vietos, kuriose visuomenės normos, reikalavimai, tabu yra pervertinami, nuvertinami ir atmetami. Lieka erdvė už bet kokios suvaržytos ir lokalizuojamos vietos ribų. Alus už litą penkiasdešimt. Moterys už dešimt litų. O gal ir už piataką. Gėjus-prostitutė, mojuojantis praeinančiam penkiasdešimtmečiui. Senutė, jau iš pat ryto įsitaisiusi prie Sinagogos su rožančiumi rankoje. Mano centras? Paraštė? Heterotopijos šešėlis? Tai sociokultūrinės erdvės, kuriose galia ir aistra, nusivylimas ir disciplina yra įveiksminami, materializuojami ir patvirtinami. Svarbu tai, kad šitose erdvėse mes neliktume vien tik paraštiniai veikėjai, bet veiktume paraštinių zonų, atsirandančių iš kitų disciplinarinių centrų tinkluose, juos transformuodami ir išcentrindami.

Pašaliniai kalbėjimai ir (pa)stebėjimai

Mano kalbėjimas gali pasirodyti toks pats utopinis, kaip ir Sodų gatvės ar Gintaro viešbučio heterotopijos. Tačiau bet koks intelektualinis veiksmas šiuo metu yra utopinis: utopinis troškimas pakeisti dabartį integruojant galimas ateitis.

Čia būtina prisiminti, kad utopija, kaip ir heterotopija, nėra fiksuotas vienetas ar statinė erdvė. Sodų gatvė generuoja mano utopinį mąstymą ir teorines spekuliacijas.

Mano, kaip subjekto, žiūrinčio į gatvės veiksmą iš išorės, troškimai nėra utopiniai ta prasme, kad jie nutolę nuo to, kas yra materialu ir realu. Ne. Jie išreiškia troškimą, dažnai labai realų, siekti ateities galimybių. Utopiniai troškimai, kaip ir heterotopijos, krypsta į potencialią ateitį ir kuria perėjimo/transformacijos momentus.

Vienas iš nūnai populiariausių ir naujai atrandamų Frankfurto kritinės mokyklos atstovų Walter Benjamin yra rašęs apie „fantasmagoriją", miestiško spektaklio sapnų pasaulį kaip „netikrą sąmonę", generuojamą kapitalizmo. Jo nuomone, mes galime žvelgti į šią fantasmagoriją, bet negalime jos paliesti, „tačiau šis kankinantis netikrumas – netgi pats itin aiškiai regimas valkatų, kekšių ir prostitučių skurdas – yra estetizuotas ir išgrynintas tarsi mes būtume apimti kokio narkotinio sapno". Užuot idealizavęs keistą miestišką labirintą, Benjamin utopiškai ilgėjosi kažko kito[11]. Gal pasaulio, kurį jis buvo praradęs ir kurio beprotiškai ilgėjosi? O gal tik „kitokios" erdvės? Heterotopinio laivo, skrodžiančio Vilniaus gatves? Bordelio, kuriame ir moterys, ir vyrai atsiskleistų pačiu materialiausiu savo bjaurumu?

Žiūrint į Vilnių, į gatves, kuriomis aš vaikštau ir apie kurias mąstau, jau nebeaišku, ką mes praradome. Veikiau aiškėja tai, kad mūsų miestai, miestiškos scenos, išreiškiančios ir utopiją, ir distopiją vienu metu, tarnauja kaip įgalinančios idėjos, kurios leidžia mūsų vaizduotei transformuoti mūsų gyvenamas ir išgyvenamas erdves.

---

11 Elizabeth Wilson, „The Invisible Flâneur", *New Left Review*, 1995, 108.

BORGES TARP BOSTONO BRAHMINŲ IR KITŲ DEMONŲ

STASYS GOŠTAUTAS

Jorge Luis Borges (1899–1986) jau senokai minimas Šiaurės Amerikoje kaip keliaujanti siela, atėjusi iš kitų pasaulių, gyvenanti kosminėje įtampoje skirtingu laiku Boston, Salem, Concord (Massachusetts) ir Huntington-Melville (Niujorko valstijos) apylinkėse. Jo susižavėjimas Naująja Anglija buvo daug kartų minėtas. Vienas tokių – 1981 metų gegužės mėnuo Harvardo universitete, kai rašytojui buvo suteiktas Garbės daktaratas. Mūsų pokalbį jis pradėjo šiais žodžiais:

> Skrisdamas per žemyną galvojau, kiek daug mąstymo ir sapnų sukaupta Naujojoje Anglijoje. Galvojau apie Jonathan Edwards, apie Hawthorne ir, aišku, Emerson, Poe, Melville, Thoreau, Emily Dickinson, William ir Henry James, na, ir Robert Frost. Tiesa, jis gimė Kalifornijoje, bet žmogumi išmoko būti čia. Aš ir pats nežinau, atsakymo neturiu, bet šis klausimas iš tikro nuostabus. Kodėl tiek daug genijų kilę iš to paties krašto? Kažkas keisto jame nutiko. Galbūt koks astrologas galėtų tai paaiškinti[1].

---

[1] Stasys Goštautas, „Pokalbis su Jorge Luis Borges", Vilnius: *Baltos lankos* 11, [1999], 199. Robert Frost šeima buvo iš Lawrence, Massachusetts, kur jis mokytojavo didelę dalį savo gyvenimo. Beje, verta priminti, kad tame mieste prie Bostono XX a. pradžioje daugiau negu 5000 lietuvių dirbo tekstilės fabrikuose, tarp jų ir Povilas Čiurlionis, Konstantino brolis.

Borges pastebėtas fenomenas nėra unikalus. Sunku suprasti, kodėl vienu laiku tiek genijų davė Renesansas, tiek kompozitorių pasirodė Vakarų, o vėliau – Rytų Europoje, tiek operų buvo parašyta XIX amžiuje, tiek dailininkų *fin-de-siècle*... Juk net Egipto ir Majų piramidės, nežiūrint nuotolio ir amžių, turi kažką bendro!

1850–1855 metais Bostono apylinkėse vienas po kito pasirodė šeši svarbūs veikalai: Nathaniel Hawthorne – *The Scarlet Letter*, 1850; *The House of Seven Gables*, 1851; Herman Melville – *Moby Dick*, 1851; Henry David Thoreau – *Walden*, 1854; Ralph W. Emerson – *Representative Men*, 1855; Walt Whitman – *Leaves of Grass*, 1855.

Lietuvoje panašus fenomenas užregistruotas XIX šimtmečio viduryje, kada staiga pasirodė tiek daug talentų ir paruošė dirvą Nepriklausomybei. Kaip paaiškinti, kodėl žmonijos istorijoje nutinka tokie nepaprasti momentai, kaip, pavyzdžiui, Sąjūdžio laikais Gorbačiovo ir Landsbergio „šachmatų" partija?

Nors ir kaip stengčiausi priartinti Borges prie Lietuvos, abejoju, ar man tai pavyktų. Informaciją apie Baltijos šalis Borges gavo per *Encyclopaedia Brittanica* (po „Poland" ir „Sanskrit" rubrikomis) ir per Xul Solar, Argentinos dailininką, artimą Borges draugą bei bendradarbį. Solar giminystė su Baltijos šalimis unikali. Jo tėvas kilęs iš Latvijos: Emilio Schulz Riga (1853–1925) gimė Rygoje, o motina buvo italė Solari. Oscar Agustin Alejandro Schulz Solar tapo Xul Solar[2]. Xul buvo simbolis-

---

2 Mario H. Gradowczyk, *Alejandro Xul Solar*, Buenos Aires: Ediciones Albas & Abrams, Inc. 1994. (Tarp simbolistų, turėjusių įtakos Argentinos dailininkui, monografijos

tas, ekspresionistas, dadaistas ir šposininkas. Mėgdavo neįmanomas kombinacijas. Vieną dieną pasiūlė paragauti šokolado su garstyčiomis, Borges paragavęs nusprendė, kad dar niekas nėra nesugalvojęs nieko geresnio už kavą su pienu.

Borges Lietuva buvo kaip Skandinavijos vikingai, su kuriais jis sakėsi giminiavęsis. Išskyrus „Babelio bibliotekos" keistą lietuvių kalbos identifikavimą su samojedais („un dialecto samoyedo-lituano del guarani", arba, pagal Tomo Venclovos vertimą, „tai buvo guaraniu kalbos samojedų–lietuvių dialektas su klasikinės arabų kalbos galūnėmis")[3] ir du mano susitikimus su juo, kiek žinau, jam neteko susidurti su lietuviais, nors antrame pokalbyje (Buenos Aires), jis išreiškė viltį kada nors aplankyti „nekomunistinę" Lietuvą, nors, pagal jį, Tarybų Sąjungos komunizmas – tai bjauriausia fašizmo forma, ir kiek palaukęs paprašė, kad paskaityčiau jo tekstus lietuviškai. Tada kaip tik buvo išleista mano redaguota *Atogrąžų saulė* (*Ispanų Amerikos poezijos antologija*), versta Povilo Gaučio, kurioje yra vienuolika mano parinktų Borges eilėraščių.

Įsivaizduokime Borges, kaip devyniolikto šimtmečio *americano*, laiką, kai santykis tarp Dievo, gamtos ir žmogaus tebebuvo subtilus, ginčytinas, virtęs tokiais nuostabiais teiginiais ir neiginiais, kaip Edgar Allan Poe *Arthur Gordon Pym iš Nantucket pasakojimas*, Melville *Baltasis*

---

autorius be jokių paaiškinimų įdeda M.K. Čiurlionio paveikslo „Žvaigždžių sonatos. *Andante*" nuotrauką, 29).

3 „Babelio biblioteca", *Fikcijos*, S. Goštautas, red., Vilnius: Baltos lankos, 2000, 62. Mano pastaboje (id. 67), nors Borges man niekad neatsakė į klausimą, Povilo Reklaičio dėka užtikau, kad XVIII a. graviūrose Samojedai paminėti su itališka Samogizia.

banginis, Emerson *Esė* ir Whitman *Demokratiniai požiūriai*. Manau, ne be pagrindo Borges projektuojame į XIX a. autorius, nes, nepaisant nuotolio ir teologinės vaizduotės, jie neišdildomai egzistuoja jo jautrume. Savo intelektualinėje vienatvėje Borges ieškojo išminties ne tik Naujoje Anglijoje, bet ir senose anglų bei vikingų metaforose. Jis vengė skaityti savo laikų rašytojus, nes bijojo būti panašus į juos.

Borges mėgo anglų kalbą ir tvirtino, kad ji yra tinkamiausia poetinei raiškai. Panašiai galvojo kitas anglofilas, dailininkas Balthus. Su Naująja Anglija atsitiko labai panašiai kaip su Airija – maža salelė, pasimetusi Europos šiaurėje, be kurios genijų anglų literatūra būtų nepalyginamai menkesnė. Kaip pavyzdį Borges vardina airių rašytojus, kurie praturtino anglų kalbą: Jonathan Swift, George Berkeley, William Butler Yeats, Oscar Wilde, George Bernard Shaw, James Joyce ir net airį iš New York'o – Eugene O'Neill...

Gerai žinome Borges įprotį skaityti ir nagrinėti *yankee* kūrinius. Atrodo, tarsi jis būtų užaugęs kartu su jais ir prisidėjęs prie Amerikos literatūros kūrimo. Naujosios Anglijos literatūroje geriau, negu bet kurioje kitoje, atsispindi Borges jaudinusios temos: laikas kaip esminė mįslė, visata, grožis, laimė, tiesa, mirtis ir likimas, detektyvinis romanas ir fantastinė literatūra.

Tačiau Faulkner, kurį Borges vadino genijumi „vertu Shakespeare", Hemingway ar Truman Capote Borges nagrinėja labiau iš pareigos, nei iš nuoširdaus susidomėjimo. Šie autoriai neturėjo nė vienos iš Borges *idée fixe*. Nereikia stebėtis, nes jo nemėgiamų autorių sąrašas yra gana skandalingas. Štai jų dešimtukas: Proust, Racine,

Freud, Balzac, Lope de Vega, Stendhal, Goethe, Maupassant, Trollope, García Lorca... Keistai skamba Borges T.S. Eliot vertinimas. Kaip poetą jis T.S. Eliot laiko žemesnio lygio nei Frost, kaip kritiką vertina jį dar blogiau – kaip profesorių, kuris neturi originalių minčių ir „žiūri iš aukšto" į savo kolegas. Tai ne Emerson, kuris parašė naują *Montaigne*, Coleridge – naują *Schiller* ar Victor Hugo – naują *Shakespeare*. Borges entuziazmo stoka Eliot atžvilgiu nėra išimtis: Harold Bloom, kitas genialus beprotis, nerodo jokios simpatijos šiam poetui ir disciplinuotam kritikui gal dar ir todėl, kad Eliot nemėgo romantikų, ypač Shelley ir Blake. Tačiau Borges jokiu būdu nepriklauso tam kritikų rateliui, Bloom pramintam „Pagiežos mokykla" o Roland Barthes ir jo pasekėjus vadina tiesiog „literatūros technikais"[4].

Šiame esė apsiribosiu Borges *Amerikos literatūros įvadu*[5]. Prisiminkime, kad Argentinoje Borges dėstė anglų literatūrą (o anglų literatūra reiškia visą literatūrą, parašytą anglų kalba). Beje, nors veikalas turėtų apimti visą Ameriką, iš tikrųjų jis apsiriboja Naująja Anglija. Jis man labiau primena trumpus klasės užrašus, nei gerai suplanuotą literatūros vadovėlį. Tokių „telegrafinių" tekstų Borges kūryboje yra daugiau, nes jis retai apie ką nors yra parašęs daugiau, nei keliolika „epinių" puslapių.

---

4 Larissa MacFarquahr, „The Prophet of Decline—Harold Bloom's influential anxieties", *New Yorker*, September 30, 2002, 95.

5 Jorge Luis Borges & Esther Zemborain de Torres Duggan, *Introducción a la literatura norteamericana*, Buenos Aires, 1967. Čia cituosiu pagal *Obras Completas en colaboración*, Buenos Aires: Emecé, 1997.

Visus „Įvado" tekstus, kurie nedomino paties Borges, parašė jo bendradarbė Esther Zemborain de Torres Duggan (spėju, jo studentė). Bet autoriaus teises turėjo tik Borges, o vėliau – jo našlė María Kodama, taip pat jo studentė ir bendradarbė, su kuria jis sudarė *Breve antología anglosajona* (1978) ir kelionių knygą *Atlas*[6]. Jis pastebi, kad kai kurie veikalai buvo parašyti vienatvėje, bet daug įdomiau buvo rašyti kartu su draugais. Iš septynių jo bendradarbių šešios yra moterys. Rašydamas joms dedikacijas dažniausiai pasirašydavo angliškai „Georgie". Borges, paklaustas, kodėl taip mažai moterų jo kūriniuose, atsakydavo: „Mano veikaluose nėra moterų tik todėl, kad jų buvo per daug mano gyvenime"[7]. Kitur jis prasitarė: „Viena moteris pasakė man negalinti manęs mylėti, ir aš pasijutau labai nelaimingas..."[8]. Viena – gal pirmoji meilė

---

6 Štai poema, dedikuota Marija Kodama:

Hay tanta soledad en ese oro.
La luna de las noches no es luna
Que vió el primer Adan. Los largos siglos
De la vigilia humana la han colmado
De antiguo llanto. Mírala. Es tu espejo.

Tokios vienatvės pilnas šitas auksas.
Naktų mėnulis—ne tas mėnulis,
Matytas pirmojo Adomo. Amžiai ilgi
Žmonijos nemigo pripildė jį
Senovinių dvejonių. Pažvelk. Jis—tavo veidrodis.
[Vertimas R. Šimanskytės]

7 Jairo Osorio & Carlos Bueno, *Borges memoria de un gesto*, Medellín, Colombia: Edición Alcaldía de Medellín, 1979, 29.

8 Willis Barnstone, „Minia yra iliuzija—pokalbis su Jorge Luis Borges", vertė Giedrius Gabrėnas, Vilnius: *Regnum*, 1991, p. 1xv.

– 16 metų mergina, kuriai beveik visas savo knygas pasirašė Concepción Guerrero vardu, buvo net jo sužadėtinė, bet dominuojanti Borges motina Leonor pasistengė, kad iš to „nieko neišeitų". Kiekvieną kartą, kai kas nors atsirasdavo, motina parūpindavo sūnui kelionę į Europą ar sugalvodavo kokią nors pramogą. Tačiau, nors Borges visados ieškojo moters draugystės, moterys figūruoja tik trijose jo fikcijose, tarsi bijotų prisipažinti savo motinai. Gal todėl, jai visai pasenus, Borges paskubėjo vesti seną pažįstamą, sekretorę Elsa Astete Millán, su kuria po keturių metų ir vieno mėnesio išsiskyrė. O dvi savaites prieš savo mirtį vedė Maria Kodama, vokiečių ir japonų kilmės argentinietę, kuri po motinos mirties 1975 metais tapo nuolatine jo gyvenimo drauge.

Tarp Borges bendradarbių buvo vienas vyras, viso gyvenimo draugas, Adolfo Bioy Casares. H. Bustos Domecq buvo jų abiejų kartu sugalvotas ir naudotas slapyvardis. Bustos buvo Borges protėvio pavardė, Domecq – Bioy Casares prosenelis; bendrai jie sukūrė trečią literatūrinį asmenį, kuris kalbėjo už juos abu. „Rašyti – tai bendrauti su visais, kurie rašė prieš ir kurie rašys po," – sakė Borges Harvardo paskaitose[9]. Vieną knygą abu pasirašė B. Suárez Lynch pseudonimu. Dar vieną antologiją Borges sudarė kartu su Pedro Henríquez Ureña.

Paprotys dirbti kartu su studentais yra senas ir beveik visų profesorių mėgiamas triukas, tačiau retai jiems taip dosniai atsilyginama, kaip Borges atveju. Po

---

9 Jorge Luis Borges: *This Craft of Verse*, ed. Calin Andrei-Mihailescu. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000, 119.

pirmųjų jaunystės bandymų, kuriuos jis surinko ir bandė sunaikinti, Borges rašydavo arba diktuodavo tik tada, kai tekstas jau būdavo aiškus. Retai taisydavo parašytą puslapį.

Nedaug žinome apie Borges kasdieninį gyvenimą. Nei alkoholio, nei moterų, nei politinių aistrų, išskyrus Perono, nei šiaip jokių manijų, kurias paprastai patiria jaunimas, jo gyvenime nebuvo. Ar tai įmanoma? Ar tai žmogiška? Aš nežinau, bet jo kasdienybei lyg kažko ir trūko. O gal užteko motinos priežiūros, kuri tęsėsi visą gyvenimą? Pusryčiai būdavo visada pagaminti, o vakarienės eidavo pas draugus. Henry James apie Emerson yra pasakęs tą patį, ką turbūt būtų galėjęs pasakyti ir apie Borges, kad „aistros, kaita, meilės nuotykiai neturėjo nieko bendra" su jo vystymusi; jo gyvenimas „driekėsi pavydėtinoje ramybėje, kurioje tegirdime pieštuką, pildantį užrašus"[10]. Borges apakus ir pieštuko nebuvo girdėti.

Paskaitęs „Įvadą" prisimenu, ką kartą apie Borges pasakė vienas iš jo studentų, žinomų kaip *Profesorado* Buenos Aires institute: dėstytojas diskusijoms klasėje parinkdavo temą ne pagal tai, „kas svarbiausia toje literatūroje, bet kas svarbiausia pačiam Borges". Bet ar ne visi mes esame tokie? Ką galima pasakyti apie „Įvadą," kuris, nors ir trumpas, prasideda nuo tolerantiško kalvinisto Cotton Mather, Jonathan Edwards ir hugenotų palikuonio Philip Freneau, vėliau visiškai nenuosekliai tęsiamas analizuojant XVIII ir XIX amžių literatūrą, praleidžiant nemažą dalį svarbios medžiagos; jo priešpaskutinė dalis

---

10 Henry James, „Emerson", *American Essays*, New York: 1956, 52.

pavadinta „Detektyvinis romanas, mokslinė fantastika ir Westernas".

Paskaičius Algirdą J. Greimą man staiga pasidarė aišku, kodėl Borges visą gyvenimą žavėjosi detektyviniu romanu ir moksline fantastika, kurių pradininku jis pripažįsta buvus Edgar Allan Poe, *Pavogtame laiške* įrodžiusiu, kad detektyvinio romano tikslas yra tirti, o ne analizuoti pačią žmogžudystę, kaip dauguma filmų įprato daryti. „Norint suprasti", rašo Greimas, „kas dedasi žmogaus galvoje, neužtenka turėti gausius šaltinius, griežtas metodologines taisykles: pripažinus intuicijos svarbą, reikia dar pasitikėti vaizduote ir, laikas nuo laiko, pamankštinti ją [...] skaitant kriminalinius romanus"[11]. Atrodo, tarsi Greimas galvotų apie Borges, norėjusiu būti Charles Auguste Dupin. Bet kadangi jis negalėjo būti Dupin, tai 4-tam ir 5-tam dešimtmetyje kartu su Adolfo Bioy Casares įsteigė Buenos Aires detektyvinio romano kolekciją, pavadintą „El séptimo círculo", pagal Dantės „Septintą ratą". Tai milžiniškas rinkinys, rodos, apie 350 veikalų, kiekvienas jų – apie 200 puslapių, kur buvo spausdinami išversti svarbiausi – pagal sudarytojų skonį – anglų ir amerikiečių detektyvinio romano autorių kūriniai, tokie kaip: J. Dickson Carr, Anthony Gilbert, Milward Kennedy, Patrick Quentin, Clifford Witting, Wilkie Collins ir vienas kitas iš autorius Argentinos ar Rusijos.

Vaizduotė, sakė Einstein, yra svarbesnė už mokslą, nes mokslas yra ribotas, o vaizduotė apima visą pasaulį. Fantastinio pasakojimo autoriai daugiausia buvo moks-

[11] Algirdas J. Greimas, *Apie dievus ir žmones; Lietuvių mitologijos studijos*, Chicago: AM&M Publications, 1979, 31.

lininkai, matematikai, fizikai, išradėjai, inžinieriai (vienas kitas pavyzdys ateina iš M.I.T. Isaac Asimov, rodos, buvo chemijos daktaras; mūsų literatūroje geras pavyzdys yra fizikos profesorius Kazys Almenas). Mokslinę fikciją Borges jau tada laikė tikru nauju literatūriniu žanru, kuris išpranašauja arba pagreitina mokslo atradimus, susapnuotus Jules Verne ir Herbert George Wells (*Pirmieji žmonės mėnulyje*, 1901).

Paskutinė „Įvado" dalis vadinasi „Indėnų žodinė poezija" panašiai kaip Lietuvoje mūsų literatūros istoriją užbaigtume liaudies dainomis, sutartinėmis ar pasakėčiomis. Toks neortodoksinis požiūris nustebino amerikiečių autorius, visai pamiršusius apie šią kūrybos sritį. Nors pats pavadinimas „žodinė literatūra" yra prieštaringas: kiek žinome, nuo Homero laikų žodinė kūryba laikui bėgant virto rašytine, t.y., literatūra. Mūsų dainos, pasakos, padavimai ilgą laiką buvo perduodami žodžiu, kol galų gale išmokome juos užrašyti.

Ši iš pirmo žvilgsnio nenuosekli apžvalga dar kartą parodo, kad Borges požiūris į literatūrą priklausė tik nuo to, kiek nagrinėjamos knygos siejasi su jo slaptuoju simbolių pasauliu. Nors „Įvado" apimtis ir nedidelė – tai tikros aukso kasyklos ne tik jo nuomonei apie JAV literatūrą sužinoti, bet ir paties Borges kūrybos analizei. Borges, rašydamas šį literatūros vadovėlį, dar kartą prieštarauja pats sau, nes, kaip ir Valéry, nevertina literatūros istorijos, kuri tą literatūrą sumenkina vardan biografinių, psichologinių ir sociologinių tikslų, pamiršdama, kad svarbiausia yra estetika. Ar tik nebus tai Parnaso mokyklos palikimas? Borges, prisiminęs Valéry, jaudinasi, kad turi minėti tiek daug pavardžių, kai iš tikrųjų grožis ne-

turėtų rūpintis vardais ir biografiniais duomenimis. Viskas yra sukurta vieno žmogaus. Kokia graži būtų literatūros istorija be istorijos! Borges siūlo išsaugoti tik tai, kas yra amžino pačioje literatūroje. Tai gana klasikinis požiūris. Panašų veikalą parašė kitas žymus poetas, Czesław Miłosz, bet jo vadovas (*Lenkų literatūros istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 1996) rūpinasi tik savąja literatūra, jam visai nesvarbu, ar minėtoji literatūra pateisina jo kūrybą. Borges nebūtų drįsęs rašyti apie Argentinos ar bendrai Lotynų Amerikos literatūrą.

Kokia gi Borges nuomonė apie JAV literatūrą? Nereikia nė sakyti, kad šiam anglofilui amerikiečių autoriai turėjo daugiau įtakos, nei jo paties išaukštinti Anglijos mokytojai, tokie kaip: De Quincey, Sir Thomas Brown, George Bernard Shaw, G.K. Chesterton arba H.G. Wells. 1925 metais, tik grįžęs iš Europos, Borges įsivelia į niekad nesibaigiančią polemiką tarp Europos ir Amerikos:

> Jau pavargau nuo polemikos ir nesantaikos dėl to, kas ką įtakoja, ir susitaikymo dėlei noriu pastebėti: amerikiečių rašytojai turi nenuginčijamą įtaką Europos literatūrai. Garsios yra tokios pavardės, kaip Laforgue ir Browning, ar iš senesnių laikų – Luis de Góngora, bet juose visuose yra kažkas provincialaus, priklausančio tik vienai šaliai, vienai įkalinančiai datai, palyginus su tokio platumo pavardėmis, kaip Whitman, Emerson ir net Poe"[12].

Žinoma, Borges vertinimas yra neteisingas, bet ši citata mums rodo, kur krypo jo, kaip skaitytojo, akys. Man iš pirmo žvilgsnio net neaišku, kodėl jis mini Góngora, kurio trečiąjį šimtmetį Ispanija šventė su nepaprastu atsi-

[12] Jorge Luis Borges, *Knygų apžvalga*, Buenos Aires: Martín Fierro, No. 20, 1925.

dėjimu, o ištisa poetinė karta buvo paženklinta to įvykio 1927 metais (Pedro Salinas, Vicente Aleixandre, Rafael Alberti, Luis Cernuda, Jorge Guillén, Federico García Lorca). Borges buvo svarbu Góngora ir jo pasekėjų bandymas atnaujinti metaforą, nes metafora yra sudaryta iš žodžių.

Po pusės šimtmečio, mano paklaustas apie Ispanų Amerikos įnašą į pasaulinę literatūrą, Borges labai taikliai pastebi: „Tai, ką mes nuveikėme Pietų Amerikoje, tėra svarbu mums patiems ir galbūt Ispanijai, bet ne likusiam pasauliui." Ką jau besakyti apie lietuvių kultūrą! Bostono „brahminai" turėtų patenkinti šypsotis, girdėdami tokias liaupses. (Brahminais, beje, buvo pasivadinę Bostono XIX a. intelektualų grupelė.). Borges sąmoningai netiksli ir anekdotiška Argentinos ir Ispanų Amerikos literatūros vizija skiriasi nuo tikslios ir jį žavinčios Naujosios Anglijos. Faktas, kad jis daugiau žinojo apie Emersoną ir Poe, negu apie Octavio Paz ir César Vallejo, daug ką pasako. Išimtys – Leopoldo Lugones ir Macedonio Fernández, bet tai jo asmeniniai gyvenimo draugai. Būdamas Kolumbijoje 1979 metais, Borges vos užsiminė apie García Márquez, nes pastarasis yra kairiųjų pažiūrų, o Borges apie save sakė, „o aš esu dešiniųjų žmogus, turbūt reikės laukti šimtą metų vienatvės, kol pasaulis apsieis be partijų ir be ideologinių kivirčų"[13]. Borges nesupranta, kaip rašytojas gali būti revoliucionieriumi, juk jis dirba su kalba, t.y., tradicija. Su Borges baigiasi ilga prancūzų įtaka Pietų Amerikos kontinente ir prasideda anglų, kuri labai greitai pakeitė visą tenykštę literatūrą. Borges, Octavio Paz,

13 Jairo Osorio & Carlos Bueno, *Borges memoria de un gesto*, op. cit.

García Márquez, Mario Vargas Llosa ir Carlos Fuentes yra penki tos naujos tradicijos pranašai. Visi skaitė tuos pačius JAV autorius ir iš jų mokėsi: Nathaniel Hawthorne, Melville, paskui Faulkner, Hemingway, John dos Passos, Steinbeck, Caldwell, iš Anglijos – daugiausia Virginia Woolf Borges verstą. Tad visa nauja Ispanų Amerikos literatūra jau gimsta po Borges ir anglosaksų ženklu. Todėl ji yra visai kitokia. Julio Cortázar ir beveik visi prieš jį rašę dar buvo stiprioje prancūzų įtakoje.

Skaitydamas Borges jaučiuosi laimingas. Panašiai mane nuteikia Algirdo Greimo ir Tomo Venclovos puslapiai. Tai reti rašytojai, turtingi, pilni nepaprastų minčių, taiklaus žodžio ir metaforos meistrai, kuriuos su geru apetitu imi skaityti kiekvieną kartą lyg naujus.

Borges pripažįsta, kad viskas, ką sapnavo Amerika, jau buvo parašyta Naujojoje Anglijoje. Jis primygtinai kartoja, kad dabartinė pasaulio literatūra yra neįmanoma be Poe, Melville, Hawthorne, Emerson, Benjamin Franklin, brolių James – visi kilę iš Bostono, ir dar reikia pridurti – Whitman iš Long Island. Jie padovanojo universalių kūrinių, kurie mus nuolat moko ir žavi. „Filosofija ir literatūra būtų kitokios, gal net mažiau vertingos, jei šie genijai nebūtų gyvenę"[14].

Borges veržimasis į visuotinumą, sklindantis iš jo pasakotojų ir veikėjų, formuoja dalį tos visuotinės knygos, apie kurią svajojo Mallarmé ir Valéry, o daug vėliau išbandė Octavio Paz (Blanco) – viename žodyje sutelkti visą knygą. Literatūra yra žmogaus proto būtinybė. Visi rašome tą pačią knygą, sako Borges, nes veikalas yra visų,

---

[14] Stasys Goštautas, „Entrevista con Jorge Luis Borges," Boston: La Semana, mayo 1981.

patirtis yra visų, tad kitų patirtis yra visų ir mano. Jis norėjo save pamatyti žmonijos veidrodyje, norėjo būti vienas iš daugelio. Jo žodžiai ieškojo amžinybės sintezės daiktuose ir žmoguje – gal todėl jis neparašė romano, nes tai būtų suasmeninta vizija. Victor Hugo klausė, kaip galima tapti panašiu į tuos amžinus meistrus, jis sėkmingai atrado atsakymą – „būti skirtingais". *Art happens*, sakė Whistler, o paklaustas, kiek laiko jam užtruko sukurti „Noktiurną", atsakydavo „visą gyvenimą". Borges sutinka su Whistler ir prideda biblinį tekstą: dvasia skverbiasi ten, kur tik gali.

Esu dėkingas Eglei Barskajai (VDU), prisidėjusiai prie šio esė vertimo iš anglų ir ispanų kalbų.

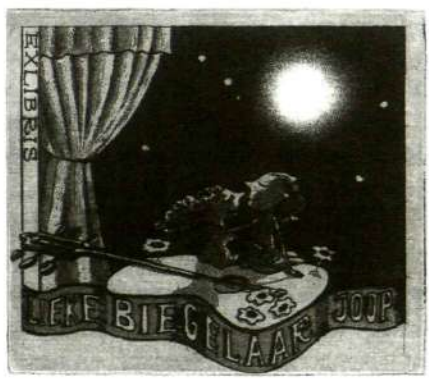

SOTUS VILKAS AR SVEIKA AVELĖ: LIETUVIŲ LITERATŪROS ISTORIJOS ANGLAKALBIAMS

DAIVA LITVINSKAITĖ

Turimais duomenimis, lietuvių literatūros istorijos anglakalbiams skaitytojams yra keturios. Tai Antano Vaičiulaičio *Outline History of Lithuanian Literature*, išleista 1942 metais, Tomo Venclovos *Lithuanian Literature: A survey*, (1972) Vytauto Kubiliaus *Lithuanian Literature* (1997) ir Rimvydo Šilbajorio *A Short History of Lithuanian Literature*, išleista 2002 metais. Knygos labai skirtingų apimčių, Vaičiulaičio ir Venclovos knygeles derėtų vadinti trumpomis lietuvių literatūros apžvalgomis ir atsižvelgti į tai, vertinant ir lyginant jas su kitomis knygomis.

Straipsnio pavadinimas „Sotus vilkas ar sveika avelė" slepia keletą problemų: pagal kokius kriterijus autoriai rašydami literatūros istorijas užsieniečiams atsirenka kūrinius; ar nenukenčia nuo to literatūros istorijos; ar kreipiamas dėmesys į užsienietį skaitytoją; ir vėl, kaip tai įtakoja literatūros istorijos rašymą.

Literatūros istorijos rašymas nėra ankstyvas reiškinys literatūros pasaulyje. Pasak literatūrologo David Perkins, literatūros istorijos žanras atsirado XVIII amžiuje ir po

šimtmečio labai išpopuliarėjo[1]. Šis žanras apima platų studijų lauką: tautos literatūros, įvairių periodų, tradicijų, mokyklų, socialinių klasių, politinių judėjimų, etninių grupių, moterų, gėjų ir kitus kūrinius. Koks rašymo aspektas bus pasirinktas, priklauso nuo individualaus literatūros istoriko pasirinkimo. Ernst Behler žodžiais tariant, literatūros istorijos rašymas yra subjektyvus procesas, konkretaus individo istorijos ir kritikos sintezė[2]. Sėsdamas rašyti literatūros istorijos, autorius turi nuspręsti, kokį studijų aspektą jis pasirinks.

Remiantis Perkins studijomis, galima teigti, jog vyrauja trys rašymo modeliai. Vienas iš jų, kai literatūros vystymasis, tendencijos, srovės apžvelgiami istoriniame kontekste. Toks metodas padeda interpretuoti ir išsiaiškinti daugybę teksto elementų, priskiriant juos tiesioginiam socialiniam ir literatūriniam procesui. Tačiau kadangi literatūros istorija pabrėžia socialinį kūrybingumą ir priėmimą, ji įsigilina į antraeilius kūrinius, apžvelgdama ir nereikšmingus autorius. Be to, dažnai lieka nepastebėta estetinė kūrinio vertė. Pasirinkus šį rašymo būdą iškyla dar viena problema – kontekstas niekada negali būti išsamus, jis visada fragmentiškas; istorinis kontekstas gali sudaryti tik menką literatūros mediumo dalį. Todėl literatūros istorikas, sako Perkins, pasirinkdamas istorinio konteksto rašymą, turėtų paaiškinti, kodėl jis akcentuoja būtent tuos fragmentus.

---

1 David Perkins, *Theoretical Issues in Literary History*, David Perkins (ed.). London: Harvard University Press, 1991, 1.

2 Ernst Behler, "Problems of Origin in Modern Literary History", *Theoretical Issues in Literary History*. David Perkins (ed.), 1991, 9.

Antras populiarus literatūros istorijos modelis, priešingas pirmajam, susiformavo rusų formalistų skleidžiamų idėjų, sekusių vidinius literatūros pokyčių dėsnius pagrindu. Jie teigė, jog literatūros tęstinumas nepriklauso nuo jokių išorinių faktorių ir į literatūrą reikia žiūrėti kaip į atskirą mediumą. Pavyzdžiui, anot jų, tekstų, kurie priklauso kokiai nors srovei, vystymasis, stilius keičiasi su laiku ir kūrybinės tendencijos, jų išraiška, kokia buvo prieš dešimt metų ir dabar, labai skiriasi, o literatūros istorijose, kurios akcentuoja istorinį kontekstą, šis vystymasis visiškai neatsispindi. Formalistams, priešingai nei literatūros „sociologams", rūpi meno kūrinio individuali kokybė; kūrinio kokybė ar skirtumas nuo kitų, jų manymu, yra teksto autonomija, lemianti jo vertę.

Beveik tuo pačiu laiku, kai pradėjo reikštis rusų formalistai, paplito Benedetto Croce idėjos, iš esmės labai panašios į rusų formalistų. Croce griežtai pasisakė prieš istorinį kontekstą literatūros istorijose. Jo nuomone, kiekvienas meno kūrinys yra unikalus, įkūnijantis individualią intuiciją, todėl kiekvienas meno kūrinys skiriasi nuo visų kitų ir negali būti klasifikuojamas ar apibendrinamas (nors Perkins tvirtina, kad klasifikacija būtina literatūros istorijai (Perkins 1991: 250). Croce'i teksto unikalumas apsprendžia jo vertę ir vietą, tad literatūros istorijos, jo manymu, apibendrindamos ir suskirstydamos kūrinius, sumažina jų vertę arba iškelia mažiau reikšmingas detales. Vėlesni šių Croce'ės idėjų perėmėjai ir tęsėjai – naujosios kritikos atstovai.

Antano Vaičiulaičio
Outline History of Lithuanian Literature (1942).

Tai, ko gero, pirmasis anglakalbio skaitytojo supažindinimas su lietuvių literatūra. Knygelės rengimo ir išleidimo data Vaičiulaičio rašomai lietuvių literatūros istorijai labai reikšminga – tai laikas, kai Lietuva yra okupuota. Čia ir yra Vaičiulaičio *axis mundi*, aplink kurią sukasi visa autoriaus rašoma literatūros istorija. Nors autorius įžanginiame žodyje kaip pagrindinį tikslą įvardija norą supažindinti angliškai skaitančią publiką su trumpa lietuvių literatūros istorija, jau pirmieji sakiniai išduoda jo intencijas, pavyzdžiui: „Lithuanian literature is likewise an imposing monument to that country's *struggles for freedom* and a better place in the family of nations" (Vaičiulaitis 1942: 7[3]); „Lithuanian writers participated in the history *of their country's struggles*" (p.7); „Lithuanian writers are *actual participants*, and sometimes *even leaders*, in the events of their country's history" (p. 8) (kursyvas mano – D.L.). Vien tik šių frazių pakanka įsitikinti, kad šis leidinys akcentuoja istorinį literatūros kontekstą, o, galbūt, tiksliau pasakius, čia literatūra yra įrankis Lietuvos istorijai perteikti. Žinoma, tuometinės nuotaikos ir nuojautos stipriai įtakojo rašytoją, bet nedera pamiršti, kad laikui bėgant angažuotos knygos netenka savo reikšmės ir pačios tampa istoriniais paminklais.

Vaičiulaičio rašoma istorija labai nenuosekli, daugiausiai vietos skiriama senajai lietuvių literatūrai (pavyzdžiui, Kristijonui Donelaičiui skiriami net trys puslapiai),

3 Toliau šiame skirsnyje kalbant apie Vaičiulaičio literatūros istoriją bus žymimi tik knygos puslapiai.

kai kur pateikiamos gana ilgos kūrinių ištraukos, kurios išties gali sudominti užsienietį skaitytoją, iliustracijos. Tačiau vėlesnė literatūra apžvelgiama prabėgomis, dažnai autoriai suminimi be jokios užuominos apie jų kūrybos savitumą arba pasitenkinama paminėjus svarbiausius jų kūrinius. Pavyzdžiui, rašoma: „Jonas Mačys Kėkštas who started his writing in ‚Aušra', dealt in his lyrics exensively with realistic problems. Kėkštas spent the latter part of his life in America" (p.32); „To the same generation belong J. Mikuckis and A. Lastas, poets B. Buivydaitė, poet and writer of fiction, and J. Švaistas" (p.47). Dažnai pasitaiko, kad autorius neįvardija aptariamų kūrinių žanrų, tiesiog surašo knygų pavadinimus; kitur jis apibendrintai kalba apie rašytojų kūrybą, pamiršdamas jų kūrinius – taip atsitiko ir su Gabriele Petkevičaite-Bite bei Žemaite. Šitoks literatūros suskirstymas atrodo nelogiškas ir moksliškai nepagrįstas, juo labiau, kai kalbama apie nedidelio formato knygelę.

Visgi teigti, kad jokios klasifikacijos Vaičiulaičio knygoje nėra, negalima. Autorius chronologiškai bando skirstyti lietuvių literatūrą laikotarpiais, iškeldamas svarbiausius to laiko rašytojus, jų pavardėmis dažniausiai įvardijamas skyrelio pavadinimas. Tačiau autorius ilgai tokio grupavimo neišlaiko ir peršoka prie istorinių faktorių, peripetijų, pasirinkdamas jau nebe literatūrinių krypčių, bet istorinių įvykių klasifikaciją: „The New Century and the New Objectives", „Before World War I. Vincas Krėvė", „Under the Lithuanian Flag, New Names. Poets".

Laikydamasis pagrindinio savo tikslo parodyti lietuvių rašytojo kovą už laisvę, Vaičiulaitis neišvengia anksčiau minėtų literatūros istorijos rašymo problemų: iš-

vardijami nežymūs autoriai, kurie, Vaičiulaičio nuomone, aukojosi tėvynės labui arba buvo nuskriausti valdžios, pavyzdžiui, Kazys Zupka, Petras Karuža, Fabijonas Neveravičius, Augustinas Gricius-Pivoša ir kiti. Garsūs lietuvių rašytojų kūriniai atsiduria viename lygyje su ką tik išvardintųjų kūryba arba apibūdinami taip, kad atitiktų autoriaus sugestijuojamą vaizdą. Taip Juozo Tumo-Vaižganto *Rimai ir Nerimai* tampa trumpu pasakojimu apie Pasaulinį karą, o *Dėdės ir dėdienės* susiję su paskutinėmis baudžiavos dienomis; apie Dionizo Poškos *Mužikas Žemaičių ir Lietuvos* pasakyta tik tiek, kad tai žymus kūrinys, bet kuo remdamasis autorius tą teigia, nepaaiškinta. Be to, Vaičiulaitis gana šabloniškai ir apibendrintai pateikia informaciją apie rašytojų kūrybinį potencialą. Čia galima būtų ginčytis ir teigti, kad mažos apimties apžvalgoje to padaryti neįmanoma, bet, kaip matysime vėliau, Venclovos dar mažesnės apimties knygelė išsamesnė ir informatyvesnė.

Vaičiulaitis, dažnai norėdamas kuo stipriau paveikti skaitytoją, perteikti jam savąjį žvilgsnį, užsimiršta ir knygelėje atsiranda kuriozinių situacijų: kalbėdamas apie seniausias, archaiškas lietuvių liaudies dainas, jų mitologinį sluoksnį jis pavadina jas fantazija ir priduria, kad lietuviai apdainuodavo bulvių laukus (p.12); Antaną Baranauską apibūdina kaip didelį patriotą, bet cituojama ištrauka iš *Anykščių šilelio* yra apie aušrą miške; Vienuolio *Vėžys* išverčiamas *The Crab* (p. 43)[4].

---

4 Galima dar paminėti nelabai vykusį Vaičiulaičio bandymą prablaškyti skaitytoją įdomesniais faktais iš rašytojų gyvenimo. Nežinodamas viso literatūrinio konteksto, užsienietis vargu ar galėtų nutuokti, ką autorius turėjo galvoje. Pavyzdžiui, prie Antano Strazdo išvardijęs

Baigiant kalbėti apie šią lietuvių literatūros istoriją galime reziumuoti, kad joje dažnai kalbama ne apie pačią literatūrą, kiek apie istorinį Lietuvos situacijos kontekstą; knygelė politiškai implikuota. Dėl šio pagrindinio kūriniams taikomo atrankos kriterijaus nukenčia kūrinių estetinė vertė, nelieka vietos žymių autorių kūrybai, taigi iškraipoma literatūros istorija. Iš tiesų, jeigu Vaičiulaitis rašo lietuvių istoriją, jis kuria savo kanoną, kurį nori pateikti užsieniečiui. Dažnai prasilenkdamas su literatūra, paskubomis paminėdamas keletą rašytojų pavardžių ar jų kūrinius, nepaaiškina, kuo remdamasis jis juos mini, kuo jie nuspelnė būti įtraukti į kanoną ir ką vien tik pavardės sako užsieniečiui.

Tomo Venclovos *Lithuanian Literature: A Survey* (1979).

Kalbėti apie Venclovos knygelę kaip apie lietuvių literatūros istoriją gana keblu, kadangi tai labai glausta, klasifikacijos neturinti, telpanti į nepilnus šešis nedidelio formato lapus Lietuvos rašytojų ir jų svarbiausių kūrinių apžvalga. Tad iš tiesų apie ją reikėtų kalbėti kaip apie trumpą svetimtaučio supažindinimą su lietuvių literatūra.

Venclovos literatūros apžvalgos pasirinktą rašymo aspektą vėlgi galima būtų įvardinti kaip literatūros klystkelius istorijos peripetijose. Bet autorius, nors ir renkasi istorinį kontekstą, jo pernelyg neakcentuoja. Gale knygelės pridėti režisieriaus Jono Jurašo, paties autoriaus laiškai tuometinei rašytojų sąjungai ir valdžios įsakymai

---

garsiausius jo kūrinius priduria, kad „there are many accounts and anecdotes about him that have been handed down to the present time" (p. 19); arba toks sakinys, aptariant Marijos Pečkauskaitės kūrybą: „Marija Pečkauskaitė loved her neighbor with a truly Christian heart" (p. 35).

„panaikinti" šių menininkų kūrybą patys už save liudija sudėtingą meno situaciją tuometinėje Lietuvoje. Toks sumanus Venclovos sprendimas pridėti realius dokumentus, o ne pasirinkti, kaip Vaičiulaitis, istoriją pagrindiniu rašymo principu, laikui bėgant išliks aktualus ir įdomus kaip istorinis dokumentas. Be to, nelietuviui skaitytojui įdomiau skaityti autentišką dokumentą ir pačiam susidaryti nuomonę apie tuometinę menininkų padėtį.

Grįžtant prie Venclovos knygelės pasirinktų kriterijų ir rašymo metodo, matyti, kad autorius integruoja literatūrinį gyvenimą į istorijos eigą, sukurdamas nedalomą dviejų sintezę; sumini autorius, pačius svarbiausius, jo manymu, kūrinius, pridėdamas trumpą vertinimą. Palyginus abi Vaičiulaičio ir Venclovos knygeles, matyti radikalus skirtumas nuo pirmosios: čia autorius stengiasi žiūrėti į lietuvių kūrybą ne atsiribojęs nuo pasaulio, bet ieškodamas sąsajų su plačiu Europos literatūriniu kontekstu. Tai pagirtinas sprendimas, kadangi trumpoje apžvalgoje skaitytojui duodamos nuorodos ir supratimas apie jam jau galbūt pažįstamais kūriniais. Pats nieko per daug nepasakydamas apie vardijamus kūrinius autorius pateikia suvokimą apie konkrečių rašytojų kūrybines tendencijas. Pavyzdžiui, apie Mačernį jis rašo: „Mačernis sometimes compered with Rimbaud and Lautreamont" (Venclova 1979: 6). „The symbolist Jurgis Baltrušaitis left a mark on Russian poetry; towards the end of his life, he wrote in Lithuanian and, like Krėvė, was considered the Lithuanian candidate for the Nobel prize" (p. 4). Salomėjos Nėries kūrybinis įvertinimas: „The noted poet Salomėja Nėris (1904-1945) joined their [*Trečias frontas* – D.L.] ranks, but her intimate lyrical miniatures, blending the folksong

tradition with modern psychologism, occasionally in the manner of Anna Akhmatova or Emily Dickinson, had little in common with the Third front program" (p.5)[5].

Venclovos lietuvių literatūros apžvalgoje aptariama ir išeivijos literatūra. Maždaug vienodai vietos jis skiria išeivijos poezijai ir prozai, aptaria autorių kūrybines tendencijas, ir čia ieškodamas sąsajų su pasaulinės literatūros kontekstu.

Vytauto Kubiliaus *Lithuanian Literature* (1997).

Tai didžiausia lietuvių literatūros istorija anglų kalba. Ją sudaro vienuolika straipsnių, rašytų atskirų autorių: iki aštuoniolikto amžiaus literatūrą apžvelgia Vytautas Vanagas, dvidešimto amžiaus spaudos atgavimą ir tolesnes literatūros tendencijas aprašo Albertas Zalatorius, išeivijos skyrius priklauso Algiui Samulioniui, Vytautui Kubiliui tenka didžiausioji dalis – nuo pirmojo nepriklausomybės atgavimo iki sovietinės okupacijos. Čia ir iškyla pirmoji problema. Skirtingi autoriai, skirtingas rašymo stilius (nors juntamas noras jį vienodinti), vietomis besikartojančios temos klaidina skaitytoją, suponuodamos skirtingą literatūrinį foną, pavyzdžiui, Antanas Bara-nauskas atsiduria prieš romantizmo epochą, bet kitame straipsnyje jis kaip tik ten; Vincas Krėvė dėl didelio noro laikytis klasifikacijos tampa modernistu (Kubilius 1997: 159); Zalatorius savo straipsnyje kalba apie simbolizmą, minėdamas vienus autorius, Kubiliaus straipsnyje irgi kalbama apie simbolizmą, bet aptariami kiti rašytojai. Lieka

5 Įdomu paminėti, jog Vaičiulaitis neiškentė nepaminėjęs Nėries „Odės Stalinui", leisdamas sau šį kūrinį supeikti, teigdamas, jog su šiuo kūriniu dingo poetės talentas.

neaišku, ar tai yra subjektyvi autorių nuomonė, ar tik nenoras kartotis.

Istorinis kontekstas šioje Kubiliaus sudarytoje knygoje yra be galo svarbus. Šią knygą išties galima pavadinti istoriografija – kiekvienas straipsnis pavadintas ir pradedamas plačia istorine, sociologine, kultūrine ar net ekonomine situacija, kol galiausiai imamasi literatūros. Suminimi ne tik svarbiausi, bet ir antraeiliai literatūriniai darbai. Toks smulkmeniškas istorinio konteksto aprašymas nėra tikslingas, nes literatūros mediumas kur kas platesnis, literatūra minta ne vien tik istorija. Be to, akcentuojant istorinį, kultūrinį kontekstą, literatūra neįvertinama kaip estetinė meno išraiška. Iš kitos pusės, čia galime įžvelgti pranašumą prieš iki šiol šiame straipsnyje analizuotas literatūros istorijas: pateikdami platų istorinį kontekstą autoriai suformuoja savitą lietuvių požiūrį į menines sroves, jų priėmimą ir išraišką lietuviškoje pasaulėžiūroje, t. y., koks buvo lietuviškasis romantizmas, kaip atrodė ir kas buvo būdinga lietuviškajam avangardizmui ir pan.

Istorinio konteksto detalumas šioje knygoje ypač pastebimas. Kubiliaus straipsnyje „From the ‚Thaw' to Independence" susidaro įspūdis, jog mokslininkas specialiai stengėsi išlaikyti vienodus vertinimo kriterijus, taikomus visai iki tol aptartai literatūrai. Galbūt literatūros istorikas stengėsi moksliškai ir objektyviai apžvelgti tuometinę literatūrą, laikytis užsibrėžto tikslo, vienodai vertinti nepriklausomos ir okupuotos Lietuvos literatūrą, bet iškyla klausimas, ar vertėjo tą daryti? Šalia Kosto Korsako, Alfonso Bieliausko, Leonido Jacinevičiaus mini-

mos Vytauto Bložės, Sigito Gedos, Janinos Degutytės pavardės ir jų kūryba.

Ši literatūros istorija išleista 1997 metais ir toks autorių pasirinkimas atrodytų netikėtas, bet reikia prisiminti, jog knyga pradėta rašyti 1986 metais. Tai galbūt paaiškintų, kodėl literatūros istorijos autoriai taip atsargiai ir skrupulingai analizuoja ir aprašo sovietinę literatūrą. Tačiau nedera pamiršti, kad knyga skiriama nelietuviams skaitytojams. Jau knygos pasirodymo metais tam tikra informacija buvo pasenusi; todėl perskaitę šią knygą skaitytojai nelabai gerai suvoks ir įvertins estetinę kūrinių svarbą, nors, iš kitos pusės, turės bendrą istorinį literatūros supratimą. Bet ar toks buvo rašytojų tikslas?

Kitas panašus pavyzdys – knygoje svarbesnių rašytojų pavardės rašomos didžiosiomis raidėmis, mažiau reikšmingesnių – mažesniu šriftu. Prie pastarųjų atsiduria Adomas Jakštas-Dambrauskas, Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, Jonas Albinas Herbačiauskas ir kiti. Žinant knygos pasirodymo aplinkybes lieka neaišku, ar tai subjektyvus knygos autorių vertinimas, ar šie autoriai buvo laikomi antraeiliais sovietų okupacijos laikotarpiu.

Ši knyga turėtų būti skiriama gana siauram ratui žmonių, akademiniam anglakalbiui skaitytojui, kuris, susidomėjęs lietuvių literatūra ar istorine situacija, gali rasti begalę naudingos informacijos. Skaitytojas sumanęs susirasti paskaityti „gerą" kūrinį, vargu ar nepasiklys faktų daugybėj. Beje, didelis privalumas, mano nuomone, yra tas, kad knygos pabaigoje pridedama į užsienio kalbas išverstų kūrinių bibliografija.

Rimvydo Šilbajorio
A Short History of Lithuanian Literature (2002)

Rimvydo Šilbajorio knyga iš kitų čia apžvelgtų literatūros istorijų skiriasi literatūros rašymo metodo pasirinkimu. Šilbajorio pasirinktas literatūros istorijos rašymo principas panašus į naujosios kritikos modelį – jaučiamas atitrūkimas (nors ne iki galo) nuo noro rašytojus klasifikuoti pagal istorines tendencijas ar literatūrines kryptis. Žinoma, istorinio konteksto Šilbajoris neišvengia, bet jis autoriui tarnauja tiek, kiek būtina supažindinti su juo skaitytoją.

Autorius savo literatūros istoriją skirsto pagal literatūrines kryptis, ir, priešingai nei iki šiol, prie kiekvienos tokios skilties aptaria keletą rašytojų, kur kiekvienam atskirai skiriamas skyrelis. Tačiau, matyt, gana sunku laikytis tokios nuostatos ir rašytojų pavardės pradeda kartotis kitiems autoriams skirtuose skyriuose, pavyzdžiui, skyrelyje apie Vincą Mykolaitį-Putiną visiškai neminima jo proza, vėliau jo kūryba aptariama skyrelyje skirtame Vincui Krėvei, o Krėvė, turintis savo skyrių, aptariamas tolesniame skyriuje pavadinimu „Developments in prose", t.y., autorius neišlaiko nusistatytos klasifikacijos.

Kitaip įvardijamos literatūrinės kryptys, kiek neįprastai įsigalėjusiai tradicijai jų suvokimui: „Romantic lyricism and Catholic ambience in poetry"; „Romantic impressionism"; „Lithuanian Minor: romantic realism". Tokį suskirstymą Šilbajoris stengiasi pagrįsti pasirinktų autorių kūriniais, bet nesistengia išvardinti visų ar bent didžiosios dalies rašytojų kūrinių, kaip tai daroma Kubiliaus knygoje. Dėl tokios gana neįprastos klasifikacijos vėlgi nukenčia daugybė kitų garsių rašytojų, kurie čia net

nepaminėti: nėra Vytauto Bložės, Janinos Degutytės, Juozo Erlicko, Jurgos Ivanauskaitės, Jurgio Kunčino, Vydmantės Jasiukaitytės, Vandos Juknaitės ir daugelio kitų. Kažkaip, tarsi nenoromis, įdedamas skyrius apie Eduardą Mieželaitį, kur nepaminimas nė vienas jo kūrinys.

Kartais Šilbajoris lakoniškai, bet informatyviai kalbėdamas apie atskirus rašytojus lyg ir suklumpa bei pradeda nebeanalizuoti, vertinti ar ieškoti jungčių, bet tiesiog atpasakoti kūrinio eigą. Taip atsitiko su Marcelijaus Martinaičio *Kukučiu*:

> The protagonist, a Samogitian [...] going by the nickname of Kukutis (always amusing to people in other parts of the country) is a stubborn old man, who lost his leg in East Prussia at the very end of the war and now undergoes many different modes of existence: in jail, as a focal point of the world's pain in his wooden leg, hanged and buried in the native soil (Šilbajoris 2002: 174).

Panašiai atpasakojamas Sigito Gedos *Strazdas*, o paties poeto kūryba pavadinama „village verse" (p.171).

Neaiškūs lieka Šilbajorio vertinimo ir atrankos kriterijai, sunku atspėti autoriaus klasifikacijos principus, kodėl pasirinkti tokie rašytojai, kodėl būtent tokia tvarka jie aprašomi, kas tai lėmė, ypač priešpaskutiniame ir paskutiniame skirsniuose, kuriuose be jokių kontekstinių įžangų aprašomi atskiri rašytojai. Atsivertus gale knygos pridedamą įvairių autorių bibliografiją, minimi ir kiti garsūs autoriai, bet jų nėra Šilbajorio literatūros istorijoje. Nors, pažvelgus į visą šitą situaciją ne lietuvio akimis, o taip ir turėtų būti, aiškėja gana organizuota literatūros istorija: lakoniška, bet informatyvi, pranešanti apie svarbiausius, kaip atrodo Šilbajoriui, lietuvių kūrinius, savitas literatūrines tendencijas, literatūros vystymąsi.

Panašiai kaip ir Venclova, Šilbajoris nepamiršta literatūrinio konteksto, pamini, kokie rašytojai įtakojo vienų ar kitų lietuvių rašytojų kūrybą ir, kaip būdinga tik Šilbajoriui, pabrėžia pirmumą – kada pasirodo pirmas reikšmingas simbolistinis tekstas, pirmas psichologinis individo traktavimas ir pan. Autoriui taip pat rūpi pažymėti, kuo ypatingi, kuo skiriasi tos pačios literatūrinės krypties atstovų kūriniai, kas iki šiol literatūros istorijose nebuvo daroma.

Šioje lietuvių literatūros istorijoje irgi skiriamos dvi lietuvių literatūros atšakos. Galbūt, dėl to kad Šilbajoris pats yra išeivis ir yra analizavęs daugybę išeivijos literatūros darbų, skyrius apie išeivius daug išsamesnis ir platesnis nei apie Lietuvoje likusiųjų kūrybą. Nors tai galėtų būti ir sąmoningas noras parodyti išeivijos literatūros pranašumą prieš lietuvių literatūrą. Tačiau lieka nepaaiškinamos autoriaus pasirinktos proporcijos išeivijos poezijos ir prozos atžvilgiu: poezijai skiriama vos ne trigubai daugiau dėmesio nei prozai, pavyzdžiui, poezijai Šilbajoris skiria 24 puslapius ir aptaria aštuonis atskirus poetus, tuo tarpu prozininkai tik trys ir jiems skiriami šeši puslapiai.

Nors pagal Šilbajorio vertinimo ir atrankos kriterijus dingsta daugybė žymių autorių ir jų darbų, užsienietis skaitytojas gali džiaugtis turėdamas neperpildytą, kompaktiškai suorganizuotą lietuvių literatūros istoriją.

Išvados

Iš tiesų, būtų labai įdomu patyrinėti, kiek įtakos padarė šiame straipsnyje apžvelgtos lietuvių literatūros istorijos, kiek anglakalbių skaitytojų jas perskaitė, kiek

jomis pasinaudojo ir ko iš jų tikėjosi bei kiek gavo. Tačiau iš viso to, kas čia buvo pasakyta, galime daryti išvadą, jog geriausiai anglakalbio skaitytojo poreikius turėtų patenkinti Šilbajorio knyga. Dėl pasirinkto literatūros istorijos rašymo metodo, kūrinių atrankos ir vertinimo kriterijų, nors ir neišvengdama trūkumų, Šilbajorio knyga užsieniečiui skaitytojui turėtų pasirodyti išsami ir kompaktiška. Kaip kontrastas pastarajai knygai yra Kubiliaus lietuvių literatūros istorija. Platus istorinis kontekstas, noras išvardinti kuo daugiau apsunkina mintį, sulygina atskirų rašytojų kūrinius. Dėl kiekybės aukojama kokybė; literatūra tampa priemone istorijai perteikti. Vargu, ar Kubiliaus sudarytos knygos autoriai pagalvojo apie angliškai kalbančią publiką, o jei galvojo, tikriausiai orientavosi į akademinį skaitytojų ratą.

Vaičiulaičio pirmoji angliška lietuvių literatūros istorija iš esmės supažindina skaitytoją su lietuvių literatūra, bet autoriaus noras parodyti rašytojų kovą už laisvę iškreipia tikrąsias literatūros tendencijas. Dėl angažuotumo Vaičiulaičio istorija vargu ar šiandieniniam skaitytojui galėtų pasirodyti įdomi, ko negalima pasakyti apie Venclovos knygelę. Autorius, sumaniai įdėjęs istorinius dokumentus į pačią knygelę, istorinio konteksto pernelyg neakcentuoja; jis lygina, ieško lietuvių rašytojų panašumų su Europos literatūros tendencijomis, taip suteikdamas skaitytojui galimybę pačiam įvertinti kūrinio literatūrinę vertę.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI:
Kubilius, Vytautas, Samulionis, Algis, Zalatorius, Albertas, Vanagas, Vytautas. *Lithuanian Literature*. Vilnius: Vaga, 1997. 549 p.
Šilbajoris, Rimvydas. *A Short History of Lithuanian Literature*. Vilnius: Baltos lankos, 2002. 191 p.
Theoretical Issues in Literary History. Ed. David Perkins. Cambridge, London: Harvard University Press, 1991.
Vaičiulaitis, Antanas. *Outline History of Lithuanian Literature*. Chicago: Lithuanian Cultural Institute, 1942. 54 p.
Venclova, Tomas. *Lithuanian Literature: A Survey*. New York: Lithuanian National Foundation, 1979.

METMENIMS aukojo:

500 dol.
Vladas Kaupas
Göttingeno universiteto (Vokietijoje)
devynių studijų draugų atminimui:
Valteris Berzinskas, Pranas Juodviršis (Frank Juras),
Julija Lydekaitė (Klimaitis), Edgaras Mucieniekas,
Juozas Repečka, Juozas Stasiulis, Juozas Vilimas–Užbalis,
Otonas Vaitkevičius (Vaitas), Aleksas Vaškelis

300 dol.
Vacys Steponis

200 dol.
Saulė Šatienė a.a. Donato Šato atminimui

100 dol.
Zinaida Katiliškienė
Mara ir Kazys Almenai
Dr. Jonas Norkaitis (Vokietija)

80 dol.
Birutė Gylys

50 dol.
Virgilijus Čepaitis (Vilnius), Aleksandra Kašuba
Rita Kavolienė, Eugenia Pakulis

KŪRYBINIUOSE PASAULIUOSE

Aldona Veščiūnaitė, *Blykstelėjimai. Šimtmečiui baigiantis ir kiti netikėtumai* (Chicago: Algmanto Mackaus knygų leidimo fondas, 2004, 67 psl.).

Veščiūnaitės eilėraščių kalba visuomet buvo kažkas formaliai neapibrėžto (bet nebūtinai neaiškaus) tarp kasdieninės ir poetinės logikos. Kitaip tariant, jos poetinės kalbos šaknys yra transformacijos: aprašoma ne tai, kas matoma, bet kas pasikeičia bežiūrint. Ankstyvojoje Veščiūnaitės poezijoje tokios transformacijos vyksta ne tik daiktuose, bet ir pačioje poetinėje kalboje. Pavyzdžiu paimkime porą eilučių iš *Žodžiai kaip salos* (1976):

> *plauna ežerus mergaitės*
> *beržų lapais plaukus*
> „Peršviesti sodai" (p. 24)

Įdomu, kad pasirinkta žodžių tvarka atima prasmes, kokių lauktume normalioje sintaksėje. Vietoj jų atsiranda naujos prasmės, iškylančios iš naujų žodžių tarpusavio santykių. Tačiau tos prasmės „nestovi vietoje", bet mainosi, transformuojasi, moduliuojasi iš vienos į kitą. Kasdieninėje kalboje būtų neįmanoma sakyti, kad kažkas ežerus „plauna", bet čia taip ir nesakoma, nes šis žodis savo prasme ir garsais atsiremia į paskutinį dvieilio žodį „plaukus". Šis žodis savo objektą pasiekia tik praėjus pro „ežerus", „mergaites" ir „beržų šakas". Pakely ir atsiranda nauji santykiai su naujom prasmėm. Pamatome, kaip lapuotos beržų šakos nusvyra į „ežerus" ir prieš mus atsidengia gamtovaizdis. Jame beržų šakas atliepia mer-

gaičių plaukai, tartum beržai būtų mergaičių metafora, o mergaitės – beržų. Kaip tik tame dinamiškame žodžių bendravime ir glūdi gilioji, mechaniškai metodiškam išgvildenimui nepasiduodanti poetinė teksto prasmė. Dabar galime sakyti, kad šis gamtovaizdis su mergaitėm ir beržais pradeda iš vidaus dvelkti kažkuo – galinčiu džiaugtis, maudytis, judėti, gal svajoti, visai kaip žmogus. Suvokiame, kad ir žmogaus, ir gamtos gyvybė yra įvairi, nuolat besikeičianti vienuma, o tai jau reikšminga poetinė pasaulio esmės įžvalga.

Po daugelio metų, 2004-aisiais išėjusiame rinkinyje *Blykstelėjimai* jau iš pirmo žvilgsnio matosi visai kitoks poetės braižas. Tekstas neatrodo kaip poetinis kodas, o greičiau kaip tiesioginis pasakymas ne meno, o paprastos prozos kalba. Minimi konkretūs vardai, meno kūriniai: „prisimenu poetės Juditos Vaičiūnaitės pasakojimus"; „Sigito Parulskio ‚PS Byla OK' Oskaro Koršunovo režisuojama"; Tomo Venclovos „atsakymas a, b, c, d rūpestingai/ išdėstomas – tad skaitytinas ‚Kultūros baruose' (dvyliktas numeris, devyniasdešimt aštuntieji)" ir taip toliau. Įvykiai aprašomi be jokių perkeltinės kalbos tropų, tartum tai būtų ištrauka iš laikraščio: „tai šiemetinis Vilniaus festivalis/ Vilniaus universiteto didžiajame/ kieme dedikuotas Valstybės dienai". Lyginant Veščiūnaitės tekstus su tradicine eilėdara, prozą primena ir tai, kad eilučių ilgumas nematuojamas nei skiemenimis, nei pėdomis ir nėra jokio ritmiško skandavimo.

Giliau pasižiūrėjus, išryškėja ir kiti teksto formavimo procesai, kurie poetės eilėraščius grąžina į poezijos žanrą ne pagal pavienių eilučių „poetiškumą", o pagal naujas asociacijas, susidarančias iš dviejų ar daugiau lygiagrečiai

einančių pasakymų tarpusavio santykių. Sugrįžus prie konkrečių vardų ir daiktų bei įvykių, pastebime, kad jie daugiausiai ateina iš kultūros pasaulio. Jų asociacijos su kultūra maino juos supančios aplinkos pobūdį, parodo ją žmogaus kultūrinių pastangų, o kartu ir poetinės vaizduotės šviesoj, tą aplinką paversdamos lygiagrečia kuriamos kultūros apraiška, tokiu būdu supoetindamos pasaulį. Pavyzdžiui, skaitome:

Lietuva ypač sostinėj Vilniuje ruošiasi Valstybės dienai –
Mindaugo karūnavimas 6 liepos Ispanijos karalystės
pasveikinimas Lietuvai Francisco Goya graviūrų
parodos atidarymas atvykstančios iš San Fernando
/karališkosios
dailiųjų menų akademijos Madride –
„Blykstelėjimai I", (p. 14)

Prieš mus istorija, Lietuvos ir Vakarų pasaulio karališkas susitikimas, menas, Goya, dailiųjų menų akademija. Tokiam fone tolimesnės baigiamosios eilutės visai netikėtai prabyla apie Nerį:

Rudeniškas rytas. Debesų gausybės sidabru užlieja Neries
vandenis. Begalinius vandenis niekad nesibaigiančius
gaiviškam tekėjime –
(ten pat)

Staiga suprantame, kad ir istorija, ir menas yra begalinis žmogaus buvimo tekėjimas, o taip pat, kad Neries vandenys ne šiaip sau teka, bet ir nusako, simbolizuoja begalinį Žmogų istorijoje, mene ir gamtoje. Prieš mus aukšto lygio poezija.

Galėtume sakyti, kad prieš mus atskiro ir mirtingo kultūros žmogaus metamorfozė į gamtą, o gal į amžinąją Būtį. Savo eilėraščiuose Veščiūnaitė dažnai ir siekia

panašaus pobūdžio žmogaus arba jo minčių persimainymų į kitą realybę, o tai iš principo ir yra poetinis vyksmas. Eilėraštyje „Blykstelėjimai VII" matome:

ornamentuotą veidą ryškiai nubrėžtą
nosį burną rankų bei kojų nagus
virstančius medžio šakomis aplipusiom
fantastiškais vaisiais
įsiliejančius į paukščius
atpažįstamus profilius kurie paišosi
gana lengvai nes kas neatpažins
kad paukštis tai
spoksantis į tave nuo uolų viršūnės
arba
degančio smėlio slėniuose
plūduriuojantis
iš kažin kurių amžių nesuskaičiuojamų –
(p. 39)

Eilėraštyje „Peršviesti sodai" stebėjome beržų ir mergaičių susiliejimą, čia tokios metamorfozės įvyksta mitologinį pasaulį vaizduojančiose Ovidijaus *Metamorfozėse*, kur Dafnė, upės dievo Poseidono duktė, išsigelbsti nuo ją įsimylėjusio Apolono antpuolio pavirsdama lauro medžiu. Taigi jau pat tema yra sena, bet Veščiūnaitė ją praturtina dar viena metamorfoze – žmogaus-medžio įsiliejimu į vaisius ir paukščius, į tai, kas natūralu, nes ant medžio šakų kabo vaisiai, o šalia jų tupi paukščiai. Tačiau paskutinėse posmelio eilutėse įvyksta dramatiškas lūžis iš suvienytos organiškos būties į amžinybę. Pasakymas „paukštis tai" laukia daiktavardžio, nusakančio kas jis yra. Tačiau vietoj to seka dalyviai „spoksantis", „plūduriuojantis", kurie šį neapibrėžtą „paukštį" nuasmenina, paverčia jį į nupieštą arba kokia tai būtim, belaike jėga, formuojančia realybę – uolų viršūnes, degantį smėlį. Tuo pat metu mums aišku,

kad visu eilėraščiu poetė žiūri į kažkokį neapibrėžtą, bet detaliai aprašytą paveikslą, pavadintą mums nežinoma, galbūt, Australijos aborigenų kalba: TU PELA GEGO. Tų žodžių reikšmę autorė nusako pirmoje eilutėje: tai dvi akys, ir eilėraščio gale – tai du driežai. Tačiau tokie paaiškinimai jau yra paveikslo interpretacija, o ne jo pavadinimas.

R. Šilbajoris

Renata Šerelytė, *Vardas tamsoje* (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004).

Dvidešimtojo amžiaus pirmojoje pusėje rusų formalistai teigė, kad viena iš meninio teksto savybių yra vaizduojamos tikrovės „susvetimėjimas". Daiktai, jų sąryšiai, juos valdanti logika atrodo tie patys, bet ir ne tie patys – kažkodėl, bent iš pradžių, nebesuprantami. Tokie „nebesuprantami" yra ir kai kurie šiandieninių postmodernistų tekstai. Juose dingsta centrinis viską organizuojantis taškas, įvykių grandis subyra į „silpniausius slankstelius", priežasčių-pasekmių logika arba visai paneigiama, arba remiasi dėsniais, reikalaujančiais kitokio galvojimo būdo.

Renata Šerelytė gabiai ir, atrodytų, su pasitenkinimu perstatinėja daiktų, jausmų, minčių sudedamąsias dalis, tartum dar niekad nematytas šachmatų figūrėles. Tos, kaip dabar sakoma, „postmodernistinės dekonstrukcijos" formuoja knygos stilių, įvardija vieną iš autorės bruožų. Jau pačioje pradžioje linksmai parašytas sakinys „nesižudyk šeštadienį, brangus skaitytojau" (p. 7), tarytum teigia, kad savižudybė yra normali gyvenimo alternatyva,

tik nepriimtina šeštadieniais. Iš tokių ir panašių niekuo nepagrindžiamų prielaidų ir susideda nematoma autorės „šachmatų lenta". Kartais iš pirmo žvilgsnio atrodanti nesąmonė iš tiesų slepia skaudų ironijos geluonį. Rankinukas su „Merlot" buteliu staiga pasidaro „brangus ir reikalingas kaip akmuo skenduoliui" (p. 9). Pats savaime šis paradoksas gana komiškas, bet per visą knygą lyg raudonas siūlas nusitęsia pasakotojos, policijos tarnautojos, tolydžio ryškėjantis alkoholizmas, tokiu būdu šis žodžių žaismas tampa asmeniška romano herojės išpažintim.

Iš esmės, tai poetinis rašymo būdas, kur tiesa, mintis išreiškiami ne tiesiogiai, o per palyginimus, metaforas ir kitus perkeltinės kalbos tropus. Tokie Šerelytės tropai tampa ypač poetiški, kai jie suformuluojami kaip tikslūs ir įžvalgūs pastebėjimai normalioje tikrovėje. Kaip antai: „laukinė obelis pabeldė į langą artrito iškraipytais pirštais" (p. 22). Taip ir matome mažas, iškrypusias obels šakeles, o mūsų vaizduotė šnabžda dar ir apie į gyvenimo langą besibeldžiančią senatvę. Galime išgirsti, kaip „šiugždėdamas sausais žvynais šliaužia vidurnaktis" (p. 100) ir pamatyti, kad tai, galbūt, mitinis pagonių žaltys, apsimetęs sausais rudens lapais. Panašiu principu:

> *Pačiam sąmonės dugne, ten, kur atsiveria vartai jau nebežmogiškam pažinimui, matau savo vaikystės namus pilkoj zomšinėj prieblandoj ir net galiu pačiupinėti minkštus, nieko gero nelemiančius tylos pūkelius* (p. 35).

Ten pat yra ir „švelniu garu tekantis laikas", o lūpų pieštukas „būtinai kartaus šokolado spalva. Ji taip tinka rugsėjo ir spalio sandarai". Su kiekvienu žingsniu romane iškreipiami normalūs žodžių prasminiai santykiai, bet giluminė prasmė išlieka minimaliose, subtiliose įžvalgose į

santykį tarp daiktų, reiškinių ir sielos. Pagalvoję prisiminsime, kad prieblanda ir mums patiems kartais gali atrodyti „zomšinė" (nors tame ir nematytume nieko „nebežmogiško"), kad gal tikrai tylą jautėme tarp pirštų „pūkelių". Taip pat atpažinsime, kad dviejų laikų (o ir šiaip tikrovės) sandūra gali pavirsti „spalva", tą jau seniai žinojo ir aprašė poetai simbolistai.

Paradoksalios konstrukcijos kartais pakeičiamos intensyviais lyriškais momentais, kokių galėtų pavydėti ne vienas poetas. Štai rugpjūčio naktis:

> *Rugpjūčio nakties semiama sodyba – tamsus riešuto kevalas tarp žvaigždžių, sujungtų aksominės tamsos siūlais kaip okeano bangos. Didelės elnių akys švytėdamos žiūri į ją, švelnūs stirnų snukučiai atsargiai apuosto, o ant devyniašakių briedžio ragų į girią, laiko neturinčią gelmę nutolsta spindintis vainikas – Dievo pasaulis* (p. 75).

Kaip ir visoje poezijoje, čia ne šiaip naktis, o pasaka.

Kartais gi įtaigios literatūrinės užuominos groteskiškai sujungiamos į vieną komišką, nieko nereiškiantį arba tragišką, labai daug reiškiantį vaizdą:

> *[...] man prieš akis nei iš šio nei iš to iškyla kolūkio laukai. Ilgiausios burokų vagos ir vaikas su kauptuku didesniu už save patį – kaip Dostojevskio filosofas, už netikėjimą priverstas eiti kvadrilijonus kilometrų nesibaigiančia tarpžvaigždine erdve...* (p. 179).

Tos stilistinės konstrukcijos sudaro lyg ir erdvę, supančią knygos fabulą, jos įvykius, o gal geriau, jos yra dirva, iš kurios tie įvykiai auga (lyg kokie burokai...). Jei fabulą suprasime tradicine prasme, turinčią intrigos užuomazgą, išvystymą ir išsprendimą, tokios knygoje jos nerasime, nors ji ir pavadinta romanu. Antra vertus, jei romaną

vadinsime meilės istorija, čia rasim tik keletą užuominų, trumpų susitikimų tarp romano pasakotojos ir jos „brangiausio" gimnazijos muzikos mokytojo su „auksiniu Budos kūnu" (p. 27), kuris, paglostęs jos „sulaukėjusias Veneros giraites", pasitraukia iš fabulos tartum vaiduoklis. Tačiau pasakotojos širdy jis nedingsta, bet teka lyg užslėpta srovė per visą jos gyvenimą, kol tampa jos gilaus sielvarto ir ilgesio šaltiniu.

Pati knygos struktūra susideda iš epizodų, kurie „ateina" į protagonistės, policijos tardytojos, įstaigą, ten atlieka romano autorės jiems paskirtą rolę ir vėl, bent laikinai, pasitraukia. Policija, aišku, turi reikalų su nusikaltėliais, su nukentėjusiaisiais, ateinančiais pasiskųsti, su patyrusiais kokią nors skriaudą, visuomenės padugnėmis ir panašiai. Galima sakyti, tie žmonės viena ar kita prasme yra iškrypę iš normalios gyvenimo eigos. Tai autorei leidžia juos vaizduoti panašiu deformacijos principu, kaip deformuojama ir pati teksto kalba. Tie lankytojai atrodo groteskiškai, lyg iškrypėliai, ir kartais net peržengia tikros realybės ribas ir pereina į fantastinę, simbolinę erdvę. Atsiveria groteskiškos mirtys, puvėsiai, neviltys, pamišimai, šiukšlės, bangų suneštos ant jūros kranto.

Ten randame poniutę su raudonais kaip liepsnojantis krūmas plaukais (nesupratau, kuo čia dėta ta biblinė užuomina?), kuri skundžiasi, kad ją naktimis prievartauja, drasko ir kandžioja kažkoks demonas (iš tiesų jos vyras). Neradusi paguodos „poniutė lėtai, kaip atsigavęs pakaruoklis pakilo nuo kėdės" ir išėjo (p. 43). Mūsų prašo sutikti su autore, kad būna natūralaus, logiško ryšio tarp poniučių ir pakaruoklių, ir dar, kad ore kybantys pakaruokliai ima ir pakyla nuo kėdžių. Yra jauna mergaitė,

kurią labai geltonam kukurūzų lauke iššagino kažkoks tipas. Ji atsimena tik tuos kukurūzus ir „didelį, gauruotą nusikaltėlio organą", tartum kukurūzo vaisių. Tas dar nieko, bet štai: „Spigiai nusikvatojusi pridūrė, kad kitu atveju turbūt būtų pajutusi nemažą malonumą" (p. 13). Vėliau knygoje ta mergaitė ir jos pasipiktinusi motina tampa prostitutėmis.

Viena lankytoja su oranžinėm kelnėm ir, kaip vėliau sužinome, vardu Oranžerija, nors ir labai proz别kai pavaizduota kaip nevalyvas cirko klounas („moteris riebaluotais plaukais ir tokiu pat riebaluotu veidu", p. 138) romane pasirodo kaip savotiška paslaptis. Nežiūrint didelio pasakotojos pasipiktinimo, ji skelbiasi esanti sena jos pažįstama ir draugė, žinanti intymius jos praeities momentus. Galų gale pasakotoja atpažįsta ją kaip „vardą tamsoje", kažką pažįstamą ir neišvengiamą. Tada staigus jos veiksmas nelauktai visą sceną perkelia į literatūrinę ir religinę plotmę:

> *Griebiau nuo stalo segtuvą ir sviedžiau į kikenančią šmėklą. Lapai pakilo iki pat lubų ir sūkuriuodami, balti ir vėsūs, ėmė leistis. Kai paskutinis palietė grindis, bedantės kabinete nebebuvo* (p. 139).

Kai Dostojevskio Ivanas Karamazovas sviedžia rašalinę į sarkastišką, filosofuojantį velnią, pradedame suvokti, kad ar jis, žinantis ir kartojantis visas Ivano mintis, tik nebus to paties Ivano antrininkas, kitaip tariant, jis pats. Kai Martynas Liuteris sviedžia savo rašalinę į šėtoną, iškyla galimybė, kad tai irgi jis pats nuožmioje kovoje su savimi. Įtarimas, kad toji Oranžerija yra pačios protagonistės tam tikra, ribota prasme antrininkė bent iš dalies pasitvirtina vėliau knygoje.

Taigi išeitų, kad per visus knygos epizodus pasakotoja kuria pati save. Deja, ji taip ir lieka neužbaigta, nebežinanti tikrojo savo vardo, glūdinčio jos dvasios tamsoje. Prieš knygos galą, po įvairių karštligiškų, fantastiškų kliedėjimų ir pergyenimų galima įtarti, kad vis labiau tankėjančioje alkoholio migloje protagonistė grįžta į savo įstaigą ir ten neberanda savęs. Jos vietoj – kita tarnautoja, jos „alter ego" sėdi užėmusi jos vietą ir funkcijas. Šioji grubiai pareiškia, kad pasakotoja net nežino savo vardo. Paklausus, kur jo ieškoti, gauna atsakymą: gamtoje. Toks atsakymas iš pradžių gali pasirodyti nesuprantamas ir nereikalingas. Galima prasmė iškyla iš kito, ankstyvesnio, šiaip nieko bendro su pabaiga neturinčio momento, kur aprašoma likimo pražūtis:

> *[...] nuo likimo tarsi nuo tirpstančio besmegenio pamažu krinta drabužio skiautės, švelnūs kūno audiniai, plaukų kuokštai ir smulkūs pirštų kauleliai. Braškėdamas kaip sutręsusios gegnės, jis traukia į mišką numirti, pavirsti tuo, kuo visada ir buvo – lietaus šuoru, išsisklaidančiu kvapu, užsisklendžiančia debesies properša* (p. 147).

Jei sutiksime, kad žmogaus vardas, bent jau poetiška prasme, yra ir jo likimas, tai gal įtikėsime, kad protagonistė savo vardą ras tik metamorfozėje į savo mirtį. Save kurti reiškia ir save naikinti, ką, tarp kitko, įtaigoja ir kai kurie šių dienų postmodernistiniai kritikai, teigiantys, kad literatūros kritikos iš viso nebėra.

Groteską ir humorą dažnai skiria tik neaiškiai nubrėžta, neįtikinanti linija. Skaitant šią knygą kitu būdu, galėtume sakyti, kad tai linksmai ironiškas humoristinis dalykėlis, už klouno kaukės slepiantis didelį vidinį

skausmą. Tai beveik patvirtintų ir pačios autorės žaviai besišypsanti fotografija knygos aplanke.

R. Šilbajoris

Vincas Auryla, *Lietuvių egzodo vaikų ir jaunimo literatūra, 1945–1990*. I tomas (Kaunas: Šviesa, 2002).

Įžangoje prof. Auryla savo darbą motyvuoja tuo, kad Lietuvoje literatūra skirta egzilio vaikams yra beveik nežinoma ir kad jau pats laikas su ja susipažinti. Deja, tenka pridėti, kad ir čia, diasporoje, ji jau gana seniai tapo beveik nežinoma, todėl, kad nebeliko ją skaitančių vaikų, taip pat ir todėl, kad tų vaikų tėvai visuomet galvojo, kad tai atskiras, jiems jau netinkantis žanras. Dabar gi tie tėvai–seneliai, gal išskyrus tik šeštadieninėse mokyklose tebedirbančius mokytojus, visai užmiršo apie lietuvišką vaikų (o ir ne vaikų) literatūrą.

Todėl tuo didesnį įspūdį daro tos nežinomos žemės platumas – šeši šimtai trisdešimt aštuoni puslapiai vien tik prozos, jau atrinktos, užnugary palikus dar nežinia kiek tekstų. Po šio seks antras tomas, kuriame bus „pristatoma vaikų ir jaunimo poetų bei dramaturgų kūryba" (p. 10) ir trečias, „studijų pobūdžio" veikalas, aptariantis visos šios vaikų ir jaunimo literatūros istoriją. Įspūdis toks, tartum stovėtume prieš į milžiną išaugusį lietuvių egzilio vaiką, kurio beveik niekas ir nepastebėjo tarp į tautos ateitį nukreiptų „tremties" vilčių ir svajonių.

Gražinos Slavėnienės ramus ir aiškus įvadas atveria visą istorinę egzilio vaikų literatūros raidos panoramą ir pasako daug tiesos apie lemtingus posūkius besikeičian-

čiame laike arba jų atsitolinimą, nepaisant laiko ir situacijos reikalavimų. Šiuo antruoju atveju Slavėnienė pastebi, kad tarp 1945–tų ir 1948–tų metų pabėgėlių stovyklose vaikų literatūros autoriai vaikams rašė lietuviško kaimo tematika, kuri „stovyklų laikais jau buvo nebeaktuali". Įdomus ir jos paaiškinimas – pabėgėliai gyveno greito grįžimo į namus laukimu, atsisakydami tikėti, kad jų gyvenimas yra radikaliai ir visam laikui pasikeitęs. Vaikų – ir ne tik vaikų – literatūra maitinosi dviem iliuzijom: kad greit visi grįšime ir kad lietuviškas kaimas tebėra išeivijos literatūrai reikšminga tikrovė. Tai tęsėsi ir pirmaisiais įsikūrimo Vakaruose metais, kada vaikų literatūroje dominavo „užsidarymas savame krašte ir nostalgija praeičiai" (p. 18), o šeštadieninėse mokyklose „dar daug metų buvo pamaldžiai bandoma išlaikyti lietuviško kaimo tematiką, nors ji neturėjo jokio ryšio su tikrąja vaikų aplinka (ten pat)". Antra vertus, tokiems rašytojams, kaip: Romualdas Spalis, Nijolė Jankutė ir Aloyzas Baronas, pradėjus rašyti vaikams temomis, atspindinčiomis juos supančią tikrovę, „deja, pajėgių jaunų skaitytojų skaičius jau buvo labai sumažėjęs" (p. 19). Slavėnienė sumini daugybę jaunesnių rašytojų, pakeitusių nutilusius veteranus, sugebėjusius rasti įdomų žodį, pasakojimą, atitinkantį vėlesnių dešimtmečių vaikų gyvenimą ir interesus Vakaruose, bet kartu įvardija apgailėtiną paradoksą: „nors padaugėjo knygų vaikams pasirinkimas ir kokybė, drastiškai sumažėjo jų paklausa (p. 23)". Nuo savęs galėčiau pridėti, kad toji į sunykimą vedanti išeivijos vaikų literatūros kreivė savaip pakartoja ir suaugusiųjų literatūros raidą. Nutyla autoriai, nyksta laikraš-

čiai, nutolsta nuo lietuviško gyvenimo ir žmonės. Gal ir yra pasaulyje toks dalykas kaip nereikalingumo tragedija.

Bet yra ir nė per žingsnį neatsitraukianti reikalingumo viltis. Tos vilties, to tikėjimo vedamas prof. Vincas Auryla ir sudarė šį stambų rinkinį. Reikia sutikti, kad ši vaikų literatūra, kartą atsivėrusi Lietuvoje, neišvengiamai taps kultūrinio lietuvių identiteto svarbia vystymosi dalimi. Tikriausiai atsiras jaunų galvų, kurioms tas ypatingas pasaulis bus turtingas ir įdomus, kurioms bus svarbu palyginti šiuos išeivijos rašinius su Lietuvoje sukurtais, geriau suprasti, koks yra suaugusiųjų įsivaizduotas lietuvio vaiko pasaulis, kuo jis panašus į bet kurio žmogaus vidinę tikrovę, taigi ieškos jos vietos tautos kultūros istorijoje.

Be to, didelė dauguma šiame leidinyje surinktų pasakų ir apsakymų iš tiesų yra įdomūs paskaityti, kokio amžiaus bebūtum. Jie įtraukia skaitytoją į tą didelį namą, pilną visokiausių užkaborių, kur slypi tikros ar ne visai tikros paslaptys, džiaugsmas, baimė, rūpestis ir pažinimas. Gal tokiame pavienio žmogaus pasitenkinime ir glūdi viena giliausių prof. Aurylos darbo prasmių. Malonu už šį didelį darbą jam padėkoti, malonu palinkėti, kad ir kiti du tomai būtų tokie pat vertingi.

R. Šilbajoris

Alp (2 R) 17412
M. 85

metmenys

Redaguoja: Violeta Kelertienė, Rimvydas Šilbajoris
Department of Slavic & Baltic Languages & Literatures (m/c 306)
1610 University Hall,
University of Illinois at Chicago
601 South Morgan
Chicago, Illinois 60607-7112

Redakcijos bendradarbiai: Egidijus Aleksandravičius, Leonidas Donskis, Mykolas Drunga, Aušra-Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Icchokas Meras, Algirdas Landsbergis, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Gražina M. Slavėnienė, Alina Staknienė, Giedrius Subačius, Artūras Tereškinas, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Nora Aušrienė

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Šio numerio techniniai bendradarbiai: Dalia Cidzikaitė, Vytautas Vepštas

Administracija: Marija Paškevičienė
306 55th Place
Downers Grove, IL 60516

Viršelio projektas: Vytautas O. Virkau

Kaina: pavienio numerio — $10.00. Dviejų numerių prenumerata — $20.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiuta.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m.

Laikydamiesi liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.

ALp(LKA)1742
2005, Nr.85